

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

ALEŠ TRTNIK

CIVILNA DRUŽBA V OSEMDESETIH V SLOVENIJI

Diplomsko delo

Ljubljana, 2005

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

ALEŠ TRTNIK

Mentor: red. prof. dr. IGOR LUKŠIČ

Somentor: izr. prof. dr. MARJAN BREZOVŠEK

CIVILNA DRUŽBA V OSEMDESETIH V SLOVENIJI

Diplomsko delo

Ljubljana, 2005

V času nastajanja diplomske naloge so bili v mojem življenju prisotni ljudje, ki so mi vsak na svoj način iskreno pomagali, da sem izpolnil zastavljeni cilj. Profesor dr. Igor Lukšič, prof. dr. Marjan Brezovšek, mama, oče, Andrej, Tina, Sergej, Melita in teta Vika.

Hvala vsem!

KAZALO

UVOD	2
1. Hipoteza	3
2. Kratka zgodovina pojma civilna družba	4
3. Ponovno odkritje civilne družbe v osemdesetih letih	7
4. Družbeni kontekst razprav	11
4.1. Gospodarska kriza.....	11
4.2. Nova družbena gibanja kot glasnik civilne družbe.....	12
4.3. Politične okoliščine.....	16
5. Teoretska izhodišča razprav	21
5.1. Civilna družba kot alternativa samoupravnemu socializmu	21
5.2. Demokratičnost in nedemokratičnost civilne družbe.....	25
5.3. Civilna družba kot demokratični socializem.....	28
5.4. Koncept socialistične civilne družbe.....	34
5.5. Civilna družba kot nemarksističen oz. postmarksističen diskurz.....	38
5.6. Civilna družba kot izraz zahteve po javnosti.....	41
5.7. Civilna družba kot konstituiranje slovenskega naroda.....	44
5.8. Civilna družba kot proces modernizacije.....	47
6. Vprašanja in problemi o katerih se je razpravljalo v okviru civilne družbe	48
SKLEP	53
SEZNAM LITERATURE	56
PRILOGE	60

UVOD

Ideja civilne družbe je močno zaznamovala osemdeseta leta 20. stoletja v Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Raziskovanja te teme se lotevamo predvsem s politološkega, točneje, teoretično-analitičnega vidika. Želimo raziskati, kateri koncepti in interpretacije ideje civilne družbe so bile v omenjenem času prisotne v Sloveniji in kako so vplivale na vsebino razprav o civilni družbi. Močne politične spremembe, ki so se v Sloveniji oz. Jugoslaviji zgodile v osemdesetih letih so bile v mnogočem ravno posledica aktualizirane razprave o civilni družbi. Preučevanje političnih razmer v Sloveniji v osemdesetih zato ne more mimo analize razprav o civilni družbi. Slednjemu se želim posvetiti v moji diplomski nalogi.

Na začetek naloge postavljam hipotezo in nekatere trditve, ki jih bomo v razpravi predstavili in poskušali potrditi. Osrednji del naloge je sestavljen tako, da kaže na ključna teoretična izhodišča in različne interpretacije pojma civilna družba. Ob tem je izpostavljen tudi družbeni kontekst razprav, saj se je dogajanje, povezano s civilno družbo v osemdesetih, odvijalo na številnih področjih, različnih nivojih in na različne načine. Cilj moje diplomske naloge je zajeti predvsem teoretske temelje tega dogajanja in na tem področju prikazati tisto dinamiko, ki smo ji bili priča v osemdesetih v Sloveniji.

Metodologija, ki jo bomo uporabili pri preverjanju hipotez, vključuje predvsem sekundarne vire – literaturo in druge vire (strokovni in časopisni članki, zapisniki, magnetogrami, itd.) ter intervju z dr. Tomažem Mastnakom, ki je bil v osemdesetih letih eden vidnejših teoretikov, ki se je ukvarjal s civilno družbo.

Razprava o civilni družbi spet postaja aktualna. Razlog za to so nove razmere v katerih živimo – pojav pospešene globalizacije in neoliberalizma. Kako velik vpliv naj ima država na privatno sfero svojih državljanov, katere so funkcije, ki naj bi jih sodobna država sploh imela v družbi 21. stoletja, sta npr. vprašanji, ki zadevata javno in privatno sfero – državo in civilno družbo. To pa so tudi že teme, ki so močno zaznamovale (teoretske) razprave v osemdesetih. Na eni strani je bila Zveza komunistov (ZK) in samoupravni socialistični sistem, na drugi strani pa ljudje, ki so čutili, da jih sistem, v katerem živijo, omejuje, da je »neživljenjski« in nesposoben za spremembe, ki so bile takrat nujno potrebne.

1. Hipoteza

Postavljam naslednjo hipotezo:

Pojem civilna družba v osemdesetih letih v Sloveniji zajema različne koncepte, je zelo strukturiran in obsega različne interpretacije.

To različnost pa lahko prepoznamo v sledečih trditvah:

1. Civilna družba je alternativa socialističnemu sistemu.
2. Civilna družba je opozicija socialističnemu sistemu.
3. Civilna družba je enaka demokraciji.
4. Civilna družba so nova družbena gibanja.
5. Civilna družba nasprotuje samoupravljanju, ki gradi na odpravi razlike med civilno družbo in državo.
6. Koncept civilne družbe kot se je razvil v marksizmu je neuporaben in zastarel.
7. Civilna družba se konstituira v razmerjih svobode govora in združevanja na temelju načela javnosti.

2. Kratka zgodovina pojma civilna družba

Civilna družba je pojem, ki ima že dolgo zgodovino in je imel v različnih obdobjih različen pomen. V svojih razpravah ga omenja že Aristotel. Pri njem ima civilna družba isti pomen kot politična družba. Latinski izraz *societas civilis* je bil prevod Aristotlovega pojma *pôlitiké homonia*, kar pomeni »politična družba«. Civilna družba ima tu isti pomen kot politična oblika oblasti (država); oba pojma opisujeta isto stvar. Tako pojmovanje sintagme civilna družba je prisotno vse do polovice 18. stoletja. Nadalje lahko kot pomemben mejnik v oblikovanju novejšega koncepta civilne družbe štejemo Adama Fergusona. Čeprav tudi on (še) ni jasno razlikoval civilne družbe od države, je njegov ključni prispevek k ideji civilne družbe predvsem ta, da je civilno družbo opredelil kot civilizirano družbo (kot nasprotje divjaštva in barbarstva) – kot predstopnjo današnje družbe, ki sloni na proizvodnji materialnih sredstev, trgovini, privatnih interesih, družbeni delitvi dela in na modernem privatnem lastništvu. Fergusonova teorija je pomembna še v dveh pogledih. Njegov izraz »civilna družba« je bil izrazito uperjen proti pojavom despotizma, opozarjal pa je tudi na velik pomen življenja ljudi v skupinah. Slednje je posebno značilno za kasnejši razvoj in razprave o civilni družbi, še posebej, če na to gledamo kot prispevek k ideji asociacionizma (Bibič, 1990: 26–27).

Ključno mesto v razpravah nastanka idej o civilni družbi in njenem odnosu do (politične) države pa pripada Heglu. Velja poudariti, da ni mogoče razumeti razmišljanj različnih marksističnih mislecev, če ne poznamo izvirnega Heglovega pogleda. Nekatere njegove najpomembnejše prispevke k ideji civilne družbe lahko povzamemo v naslednjih ugotovitvah (Bibič, 1990: 29):

- Hegel je s svojim konceptom civilne družbe (*die bürgerliche Gesellschaft*), v kateri je videl moderen družbeni pojav, najprej zajel problematiko politične ekonomije, ki je ena od ključnih elementov civilne družbe.
- Ključno mesto v njegovem konceptu civilne družbe zaseda fenomen dela in njegovih pojavnih oblik.

- Na človeka ni gledal kot na izoliranega posameznika, ampak v kontekstu civilne družbe. Razumel ga je kot pripadnika (družbenih) socialnih slojev in udeleženca lastniških in menjalnih odnosov. Civilna družba je v tem smislu le moment v realizaciji ideje svobode, ki se kot dejanska svoboda uresničuje v ideji politične skupnosti.
- Hegla ni zanimala samo razlika med civilno družbo in državo, ampak hkrati tudi njuna integracija.

Velik prispevek k ideji civilne družbe ima tudi liberalizem. Pri tem velja poudariti razliko med tistimi pogledi, ki so temeljili izključno na individualizmu in tistimi, ki so ideji združevanja oz. asociacionizma posvečali veliko pozornost. Med privrženec prve ideje lahko štejemo Johna Locka, Adama Smitha in Immanuela Kanta. Med pristaše drugega pogleda pa moramo šteti Johna Stuarta Milla in Alexisa Tocquevillea. Omenimo lahko, da je poznejši liberalizem kot eno izmed svojih osrednjih idej izpostavil prav idejo asociacionizma (Bibič, 1990: 30–31).

Odnos med civilno družbo in državo je preučeval tudi Karl Marx. Z vidika razprav v osemdesetih je njegov prispevek k ideji civilne družbe še posebej zanimiv. O civilni družbi je razmišljal predvsem kot o buržoazni družbi. Pri tem ne smemo pozabiti, da je pojem civilna družba poimenoval tudi v širšem pomenu besede. To je očitno posebno iz njegovega prispevka *Nemška ideologija*, kjer najdemo eno od točk, kjer Marx izrecno definira vsebino civilne družbe. Podobno kot Adam Smith takole definira civilno družbo: »Meščanska družba obsega celotno materialno gibanje individuuma znotraj določene stopnje razvoja proizvodnih sil (Smith v Bibič, 1990: 35).«. Marx opozori, da civilna družba zaradi takšne narave presega državo in nacijo, istočasno pa se mora »od znotraj« štiti kot država. Poudarja, da je civilna družba pojav 18. stoletja, ko so lastninski odnosi že izšli iz antične in srednjeveške skupnosti in se je meščanska družba kot taka razvijala vzporedno z buržoazijo. Karl Marx je torej pojem civilna družba uporabljal v širšem pomenu, ki zajema vse materialno življenje individuuma v določeni zgodovinski obliki in v ožjem pomenu, kjer je civilno družbo pretežno izenačeval z buržoazno družbo. V vsakem primeru pa je pri Marxu za civilno družbo značilna tudi ekonomska struktura družbe skupaj z njeno socialno-razredno strukturo in vplivi slednje na politične procese (Bibič, 1990: 35).

Ključnega pomena je tudi Marxov posredni doprinos k novejši vsebinski tematizaciji civilne družbe. Kakorkoli ocenjujemo njegovo poimenovanje odmiranja države, ki jo je pravzaprav tako formuliral Friedrich Engels, nikakor ne moremo zanemariti dejstva, da je tudi v bodoči družbi predvideval organizacijo, ki bi bila v nekaterih pomembnih elementih analogna državi. Marx je že zelo zgodaj v »asociaciji« videl takšno obliko, ki bi v postkapitalistični družbi zamenjala državno oz. politično organizacijo družbe. V tej njegovi ideji asociacije je moč videti pomemben in aktualen »napotek«, v katero smer bi se morala razvijati civilna družba v socializmu. Ideja asociacije je kot ključna regulativna ideja postkapitalistične družbe imela pomembno vlogo v kasnejšem razvoju marksizma (Bibič, 1990: 35–36).

Tako lahko rečemo, da nimajo prav niti tisti, ki popolnoma negirajo Marxov prispevek k ideji civilne družbe niti tisti, ki njegov prispevek pojmujejo za celovitega in povsem neproblematičnega. V njem vsekakor lahko najdemo pomembne oporne točke za novo tematizacijo civilne družbe, čeprav obstaja protislovje med nekaterimi Marxovimi pogledi, ki civilno družbo tendenciozno zmanjšujejo na sfero materialnih odnosov, medtem ko na drugi strani poudarjajo idejo asociacije, ki je mnogo širša. Ta protislovnost je vsekakor posledica tega, da Marx delno enači civilno družbo z buržoazno družbo, prav tako pa bi v njegovi viziji prihodnosti morala biti civilna družba kot meščanska družba zamenjana z vseljudsko skupnostjo. Marxovo pojmovanje civilne družbe pa velja opazovati tudi z vidika razumevanja njegovih idej s strani kasnejših protagonistov civilne družbe v socializmu (Bibič, 1990: 36).

Protislovnost Marxovih idej pa izvira še iz dveh okoliščin: (1.) preveč poudarjene razredne dihotomije socialne strukture in njenih političnih implikacij in (2.) pomanjkljive tematizacije razlik politične in nepolitične narave asociacij v družbi bodočnosti (Bibič, 1990: 36).

Iz modela marksistične misli lahko razberemo nekaj posrednih in neposrednih prispevkov k refleksiji in aktualizaciji pojma civilna družba. Na prvo mesto lahko postavimo že samo uporabo tega pojma kot analitičnega, normativnega in strateškega; izpostavljena je ideja asociacionizma in posledično asociacijskega pluralizma, delavske demokracije, dialektike vladajočih in vladanih ter problematizacija tega odnosa. Ideja asociacionizma, ki je središčna točka tako pri Karlu Marxu, Rozi Luxemburg in Antoniu Gramsciju je verjetno kristalizacijska točka celotne socialistične tradicije civilne družbe, s katero se povezujejo tudi drugi tokovi moderne politične kot obče filozofije. V marksistični tradiciji, še bolj pa v njeni vulgarizaciji v praksi, obstajajo tudi elementi, ki prikrivajo tematizacijo problema civilne

družbe in države. To je tudi razlog, da se v ponovno oživljeni razpravi o civilni družbi v osemdesetih letih 20. stoletja pojavljajo teoretska nasprotovanja ideji (socialistične) civilne družbe (Bibič, 1990: 42).

3. Ponovno odkritje civilne družbe v osemdesetih letih

Civilna družba je pri nas v osemdesetih letih dobila zelo specifičen pomen. Lahko govorimo celo o ponovnem odkritju tega pojma. Mastnak navaja, da je bil pojem civilna družba odkrit in uporabljen leta 1983 na seminarju in happeningu »Kaj je alternativa?«, ki ga je organizirala ljubljanska alternativna scena¹. Tako so iznašli pojem, ki si je uspel interpretativno prisvojiti izkušnje neodvisnih družbenih aktivnosti, katerih začetki so segali v drugo polovico sedemdesetih let, obenem pa nakazati perspektivo avtonomne družbene dejavnosti v prihodnje. Civilno družbo je torej odkrilo alternativno gibanje, na katero je bil pojem tudi najprej apliciran – kot analitični model in politična norma. Eno in drugo pa je oblikovalo (samo)razumevanje alternativne scene (Mastnak, 1990: 3).

Mastnak in Gantar ugotavljata, da je bil pojem civilna družba ponovno odkrit – kljub njegovi dolgi zgodovini – predvsem kot »alternativni koncept« (Gantar in Mastnak v Lukšič, 1990: 112). Alternativnost koncepta je najprej v tem, da ga kot alternativnega določajo skupine, v katerih se je razširil in uveljavil: nova družbena gibanja (predvsem mirovne skupine), radio Študent, tednik Mladina itd. Ti subjekti, ki so bili nosilci ideje o civilni družbi so se konstituirali predvsem kot alternativa uradnim oblastnim strukturam in uradni sistemski politiki (Lukšič, 1990: 112).

Alternativnost koncepta civilne družbe v osemdesetih letih pa je tudi v odnosu do marksistične tradicije. Mastnak in Gantar ugotavljata, da je povečanje števila razprav na temo civilne družbe povezano prav z zatonom marksizma. Kritike marksistične teorije po njunem mnenju dokazujejo, da se o civilni družbi ne da razmišljati znotraj okvirov marksizma. Kot dokaz za tako razumevanje situacije avtorja navajata tudi pojav postmarksizma, ki je ravno

¹ Dogodek je bil kombinacija teoretskih intervencij in glasbene intervencije. Več o tem v Prilogi A: Intervju z dr. Tomažem Mastnakom, Ljubljana, 17. februar 2005.

rezultat kritik marksistične tradicije. Igor Lukšič na tem mestu zopet omenja Mastnaka in Gantarja, ki ugotavljata, da je koncept civilne družbe *par excellence* postmarksistični diskurz in je v neposrednem nasprotju z Bibičevim konceptom, zasnovanim na marksistični teoriji (Lukšič, 1990: 112–114).

Tomaž Mastnak s pojmom »alternativna scena« označuje mrežo družbenih akterjev in institucij, ki se je formirala v drugi polovici sedemdesetih let. Akterji alternativne scene so skupine in posamezniki, ki jih označuje skupna konfliktna kultura in – ponavadi dokaj ohlapno definirana – kolektivna identiteta. Z vidika kolektivne identitete je bila pomembna zavest o življenjskem prostoru, ki je zunaj sistemskih institucij: neodvisen od države in zunaj kvazidružbenih organizacij (Mastnak, 1987a: 92).

Vzroki za aktualizacijo pojma civilna družba v osemdesetih pri nas so različni. Največ je k temu pripomogla splošna ekonomska in gospodarska kriza samoupravnega sistema, ki je postajala vse bolj očitna in se je v osemdesetih letih samo še poglobljala. Slovenija je v okviru Jugoslavije začela gospodarsko zaostajati za sosednjimi srednjeevropskimi državami. To se je odražalo tudi v nižanju življenjskega standarda pri nas – v primerjavi z državami razvitega Zahoda.

Neugodni trendi na gospodarskem področju so sprožili dvome v legitimnost oblasti. »Ta kriza je razkrila velik razkorak – lahko rečemo celo brezno – med samoupravno normo in stvarnostjo. Z druge strani pa se je kriza pokazala kot rezultat političnega monopola in voluntarističnega odločanja o ekonomskih in drugih družbenih vprašanjih (Bibič, 1990: 64).« Pokazalo pa se je tudi, da ni problem samo v razkoraku norm in stvarnosti, ampak tudi v nekaterih zakonskih pomanjkljivostih ali celo zgrešenih konceptualnih in normativnih rešitvah, ki so do izraza prišle v družbeni krizi (Bibič, 1990: 64).

Kriza na družbenem in gospodarskem področju se je kazala kot izrazito pomanjkanje pluralizma v družbi. Samoupravni pluralizem se je razvijal predvsem kot pluralizem empiričnih ekonomskih in drugih interesov, mnogo manj pa kot integralni projekt, ki bi razvijal nujne elemente političnega pluralizma. Prav odsotnost političnega pluralizma in dobesedno negiranje »civilne ekonomije« sta bila dva od osnovnih razlogov za nastanek krize. To je pomenilo tudi zaostajanje v procesu demokratizacije družbe, kar je v pogojih

sodobne znanstvene revolucije še danes glavni pogoj ekonomske in družbene inovativnosti (Bibič, 1990: 64).

Asociativna komponenta družbenega in političnega sistema se v praktičnem življenju ni dovolj ustvarjala, odločujoče pomanjkljiva pa je ostala tudi v svojih institucionalnih oblikah. To je še dodatno ustvarjalo prostor vsem pobudam in idejam, ki so poskušale alternativno zapolniti te praznine (Bibič, 1990: 64–65).

Eden izmed pomembnih vzrokov za prodor ideje civilne družbe je tudi dogajanje v vzhodnoevropskih državah, še posebej na Poljskem. Dogajanje na Poljskem in ustanovitev opozicijskega gibanja z imenom »Solidarnost« leta 1980 je namreč pokazalo, da je v deželah realnega socializma možno preko spontane ljudske iniciative (»od spodaj navzgor«) doseči določene spremembe in da lahko taka akcija pripelje do pomembnih družbenih sprememb. Gibanje na Poljskem in v nekaterih drugih deželah na Vzhodu se je pri svojih akcijah in uporih proti avtoritarnemu socialističnemu sistemu sklicevalo ravno na civilno družbo (Bibič, 1990: 65). Tomaž Mastnak omenja, da je bil pojem civilna družba v Slovenijo prinešen ravno iz Vzhodne Evrope, saj se je tam civilna družba izkazala kot uspešen pojem, ki je bil učinkovit zlasti v boju zoper socialistične režime. »Poleg tega smo vedeli, da ta pojem prihaja iz Vzhodne Evrope, kjer je bila takrat opozicijska dejavnost – zlasti na Poljskem s Solidarnostjo – zelo prominentna in s katero je bilo veliko simpatij (Mastnak, intervju).« Tako je bil tudi to eden od razlogov, da se je raba tega pojma razširila tudi pri nas v Sloveniji.

Dogodki na Poljskem v začetku osemdesetih let in drugod po Vzhodni Evropi so bili ključni, da so pojem civilna družba teoretsko tako posodobili in nadgradili. V tistem času je bil pomensko oz. realno uporaben in prepoznan kot učinkovit argument upora proti totalitarnim in avtoritarnim režimom v Vzhodni Evropi in malo kasneje tudi v takratni Jugoslaviji.

Obstajalo pa je še nekaj dodatnih dejavnikov, ki so prispevali k temu, da je bil pojem uspešen. Pomemben je že sam pomen besede »civilen«. Ta beseda ima namreč konotacije, ki nasprotujejo barbarstvu, veže se na civilizacijo in civilnost. Zlasti v anglosaksonskem svetu ga je zelo lahko razumeti kot nekaj v smislu: civilna družba je družba, ki je uglajena, ki ni nasilna, ki je fina itd. Pri nas je bil dodaten faktor militarizem. Civilno je bilo nasprotje vojaškega in to je bil zelo močen potencial, v uporabi pojma. Sredi osemdesetih let, ko so se pojavile iniciative za civilno služenje vojaškega roka, za možnost ugovora vesti, itn. je bil

pojem civilna družba kot nalašč za te razprave. Vse to je precej prispevalo k temu, da se je pojem civilna družba pri nas dobro uveljavil (Mastnak, intervju).

V osemdesetih letih 20. stoletja pa je mogoče zaznati tudi angažiranje nekaterih družboslovcev z Zahoda, ki so prav pod vplivom dogajanja v Vzhodni Evropi (predvsem na Poljskem) začeli propagirati idejo socialistične civilne družbe. Kot konkreten primer take angažiranosti lahko omenimo neposreden vpliv pisma Johna Keana na razprave o civilni družbi pri nas (Bibič, 1990: 66).

Pismo Johna Keana Paulu Picconeu *Zakaj je civilna družba pomembna za socialiste... in ostale* je namreč leta 1983 »našlo« pot tudi do slovenskih teoretikov in pustilo svoj pečat na razpravah o civilni družbi.² O konceptu socialistične civilne družbe, ki ga je razvil Keane so pri nas potekale mnoge razprave, saj je bila ta teorija zelo aktualna za slovenske in jugoslovanske razmere, ko je bil v praksi uveljavljen samoupravni socializem.

Povečanemu zanimanju za civilno družbo v osemdesetih je botrovala tudi tista struja v družbenih znanostih, ki se je naslanjala na marksistično tradicijo in ki je poskušala to tradicijo dedogmatizirati. Dokazovala je aktualnost teme razlikovanja civilne družbe in države pri Marxu in povezanost Marxove misli z skoraj vso moderno politično filozofijo, še posebej s Heglom. V diskusijah o civilni družbi so se tako pojavljala vprašanja kot na primer, kateri so zgodovinski, teoretični in praktični izvori sintagme civilna družba. To vprašanje se je zaostrovalo predvsem na točki, ko se je govorilo o vlogi, ki jo ima marksistična socialistična tradicija pri ponovnem vzniku pojma civilna družba (Bibič, 1990: 66–67).

² O tem več v Prilogi A: Intervju z dr. Tomažem Mastnakom, Ljubljana, 17. februar 2005.

4. Družbeni kontekst razprav

Civilna družba v osemdesetih se je pojavila predvsem kot reakcija na čedalje slabše ekonomske in družbene razmere v Sloveniji. Ko proučujemo razprave o civilni družbi je zato nujno potrebno osvetliti družbene razmere, v katerih so potekale te razprave. Brez tega namreč pojava civilne družbe v osemdesetih letih ne bi mogli analizirati, ga ovrednotiti in smiselno umestiti v širše politično dogajanje v tistem času.

4.1. Gospodarska kriza

Gospodarsko stanje v Jugoslaviji se je konec sedemdesetih let začelo močno poslabševati. Krizo so povzročili predvsem visok primanjkljaj v trgovinski in plačilni bilanci in hitro naraščajoče zunanje zadolževanje. Leta 1979 je deficit v plačilni bilanci znašal 3,6 milijard dolarjev – upošteva dohodke od turizma in nakazila zdomcev. Zunanja zadolženost pa je spomladi leta 1980 dosegla vsoto 15 milijard dolarjev in je za odplačevanje dolgov zahtevala 15 odstotkov vseh deviznih dohodkov v enem letu. Stopnja inflacije je znašala približno 20 odstotkov na leto. Poznejša vprašanja, kako se je to lahko zgodilo državi, ki je še v šestdesetih letih doživela visoko gospodarsko rast, so bila seveda na mestu. Odgovor, zakaj je Jugoslavija v drugi polovici sedemdesetih let zašla v tako resno krizo, se skriva v letu 1973. Naftna kriza, ki se je zgodila v tem letu je Jugoslavijo namerno »obšla«. Jugoslavija je namreč tudi po letu 1973 gospodarila tako kot pred naftno krizo in se je obnašala kot da se ni nič zgodilo. Namesto, da bi posledice prenesla na prebivalstvo in z reformami vzpostavila učinkovito gospodarstvo je raje najemala posojila v tujini. Cena bencina je namreč iz političnih vzrokov ostala na isti ravni kot pred naftno krizo leta 1973, čeprav je nafta medtem zaradi povečanja cen po vrednosti predstavljala že eno tretjino celotnega uvoza (Meier, 1996: 26–27).

Eden izmed vzrokov za krizo na gospodarskem področju pa je ležal tudi v samem konceptu družbenega sistema, ki ga je živela Jugoslavija. Podjetja, ki so še v 60-ih letih zaradi gospodarske rasti lahko konkurirala podjetjem na Zahodu, tega po letu 1973 niso mogla več početi. Stroški vseh izdatkov, ki so jih podjetja poleg sistema socialnih zavarovanj in državi morala plačevati še povečini nesmiselnim samoupravnim strukturam, so bili previsoki. Zato so se dvignile cene industrijskih proizvodov – tako na notranjem kot zunanjem trgu. Zato so

se že leta 1980, še zlasti pa v letu 1981 pojavili pozivi h korenitim reformam (Meier, 1996: 27).

Vendar reform za liberalizacijo gospodarskega sistema ni bilo, saj jih nosilci političnega sistema niso bili pripravljene izvesti. Funkcionarji ZK so raje ubrali drugo pot in se izogibali odgovornosti za gospodarsko politiko. Odgovornost so želeli prevaliti na organe delavskega samoupravljanja ali pa na državne organe. To je postalo jasno tudi na 12. kongresu ZK leta 1982, ko se je razpravljalo, kdo naj bi prevzel pokroviteljstvo nad dolgoročnim programom stabilizacije gospodarstva, ki ga je izdelala komisija strokovnjakov na čelu s Sergejem Kraigherjem. Odločeno je bilo, da odgovornost prevzame državno predsedstvo, ZK pa je želela prevzeti čim manj odgovornosti v zvezi s tem. Jugoslovanski samoupravni režim je na pozive k liberalizaciji gospodarstva odgovoril v obliki tehničnih ukrepov in najemanju novih posojil v tujini. Leta 1980 so dinarju zmanjšali vrednost za 30 odstotkov. Posledično je to zmanjšalo uvoz in pojavile so se težave pri preskrbi prebivalstva: zmanjkovalo je kave, pralnega praška, olja itd. V javnosti so te težave zbudile vtis, da bo prebivalstvo ponovno opeharjeno za dosežke in življenjski standard, ki ga je doseglo v obdobju dveh desetletij. Zagrenjenost nad tem dejstvom je bila še zlasti prisotna v republikah, ki so mejile na Zahod in so upale, da se bodo razvijale v koraku z njo (Meier, 1996: 28–29).

Kriza na gospodarskem področju je bila vzrok tudi drugim problemom – še zlasti na političnem in socialnem področju. Ti problemi so pokazali, da je samoupravni socialistični sistem tog in skoraj neprilagodljiv spremenjenemu okolju. Zdelo se je, da ni sposoben ponuditi pravih rešitev in izhoda iz krize, v katerega je zašel. Prvič se je zgodilo, da so se pojavile javne kritike na račun gospodarskega in družbenega sistema, ki so kritizirale tudi sam koncept samoupravljanja v Sloveniji oz. Jugoslaviji. Zlasti mladina je čutila, da jo sistem, v katerem živi močno oklepa, duši in tepta upe na prihodnost, ki naj bi jo sami ustvarjali. Zahteve po temeljitih spremembah so iz dneva v dan postajale glasnejše. Teren za aktiven odpor prebivalstva je bil tako pripravljen.

4.2. Nova družbena gibanja kot glasnik civilne družbe

Pomemben subjekt, ki je bil v javnosti iniciator ideje civilne družbe, so vsekakor bila nova družbena gibanja. Ta gibanja so poskušala v družbi ustvariti nek nov prostor, ki bi bil

avtonomen in od države nenadzorovan. V začetku osemdesetih so začela ta gibanja tako na Zahodu kot na Vzhodu izstopati iz pozicije »antipolitike«. Hkrati so problematizirala teme, ki jih je uradna politika zanemarjala oz. jih sploh ni vključevala v svoj horizont. Obstajalo pa je tudi nasprotovanje obstoječi zakonodaji (Bibič, 1990: 65).

Ko so se upi na spreminjanje sistema od znotraj, z vplivanjem na odločitve Zveze komunistov Slovenije (ZKS) in z zavezništvu z njenim reformatorskim delom oz. določenimi posamezniki v njej, razblinili je bilo potrebno iznajti drugačne načine delovanja. Akterji civilne družbe so se zato povezovali v državljanske pobude, skupine in (nova) družbena gibanja, ki pa so se ponovno povezovala v večje akcijske mreže. Organizirali so se z namenom, da poskušajo rešiti konkretne življenjske probleme (Mastnak, 1992: 25).

»Prav ta gibanja so se začela sklicevati na »civilno družbo« kakor na svojo referenčno točko, s katere so poskušali odkrivati in poudarjati svojo specifično identiteto. Ideja civilne družbe povezana z lastnimi mediji in splošno medijsko naklonjenostjo je hitro prešla okvire gibanj in same »mladinske« javnosti (Bibič, 1990: 65).«

Novim družbenim gibanjem pomembno vlogo pripisuje tudi Tomaž Mastnak ko pravi:

Tisto, po čemer se slovenski prehod v demokracijo razlikuje od transformacijskih procesov v preostalem vzhodnosrednjeevropskem prostoru, je vloga, ki so jo odigrala nova družbena gibanja. Ta – ne pa disidentski intelektualci, reformski komunisti ali že postarani novolevičarji – so demokratizacijo inicirala ter jo usmerjala in ji dajala ton v njenem formativnem obdobju. Mreža, v katero so se povezovala, se je imenovala alternativna scena ali kar alternativa (Mastnak, 1990: 3).

Prvo novo družbeno gibanje v Ljubljani oz. v Sloveniji je bil punk. Pojavil se je že sredi sedemdesetih let kot mladinska subkultura. Miselnost, ki jo je to gibanje zastopalo pa je bilo predvsem uporništvo. Pomenilo je upor večinski kulturi in konvencionalnosti v družbi. Akterji oz. pripadniki tega gibanja so svoje uporništvo kazali preko značilne glasne glasbe in s samosvojem videzom, ki je pri ljudeh zbujal zelo mešane občutke. To gibanje je pomembno predvsem zato, ker je bilo prvo in je utrlo pot tistim novim družbenim gibanjem, ki so simpatizirala in se čutila zavezane ideji civilne družbe, ki je prišla z Vzhoda.

Tako v začetku osemdesetih let beležimo pojav različnih gibanj: mirovnega, ekološkega, duhovnega, feminističnega in homoseksualnega. Vsa ta gibanja so v samem jedru svoje dejavnosti nosila idejo civilne družbe. V javnost so prodrli z različnimi protesti, akcijami, seminarji, tiskovnimi konferencami, itd. Mirovna in ekološka skupina sta bili pri tem še posebej močni in izpostavljeni. Značilno za te skupine je bila ohlapna organiziranost (neformalna) in pretežno mladinsko »članstvo«. Akterji so bili na eni strani mlajši od osemnajst let na drugi strani pa ljudje, ki so študij že zaključili. Zraven pa so se priključili še intelektualci mlajše generacije. Gibanja so se predstavljala predvsem kot alternativna možnost oz. kar alternativa (socialistični samoupravni) družbi. Zavzemala so se za spremembe, ki so merile v smer večje demokratizacije in odprtosti (obstoječe) družbe.

Področja njihovega delovanja so bila varstvo človekovih pravic, zavzemanje za državljanske svoboščine, neodvisno izobraževanje, alternativno kulturo (še poseben pomen pri tem so imele mladinske subkulture), samopomoč, varovanje okolja, obramba pred nasiljem in ustvarjanje svobodnega pretoka informacij. Cilj teh aktivnosti je bila ponovna vzpostavitev družbenih vezi in s tem družbene realnosti »od spodaj«. Te dejavnosti pa so se v realnosti udeležile, avtonomnih institucijah, neodvisni javnosti, kulturni sferi in v paralelnih strukturah kot alternativa prevladujočemu sistemu (Mastnak 1992: 25).

Nova družbena gibanja so opozarjala na probleme, ki so bili posledica gospodarske krize v Sloveniji in na neučinkovitost vladajoče elite. S tem pa so takoj postali oblasti nasproten in sovražen element, ki ga je bilo treba vsaj omejiti, če že ne onemogočiti. Vsaj v začetku osemdesetih let so se tako pojavljale številne hišne preiskave, racije in nadzori pripadnikov določenih gibanj oz. skupin. Taki represivni ukrepi države, pa so vzbudili le nov val negodovanja in nasprotovanj oblastni strukturi in represivnim organom države.

Postopoma so se v bran civilni družbi začela postavljati tudi razna strokovna oz. stanovska združenja: novinarji, sociologi, filozofi, pisatelji. V javnosti pa so se začeli pojavljati tudi nekdanji politični obsojenci in pravniki, ki so bogatili že vzpostavljen prostor razprave. Reči je mogoče, da so bila nova družbena gibanja tista, ki so sredi osemdesetih hegemonizirala družbeno zavest in odločilno zaznamovala oblikovanje vse bolj razpoznavne nove demokratične politične kulture. Ključnega pomena pri tem je bila pobuda za prepoznanje ugovora vesti, ki je pri vojaških oficirjih sprožila nasilne in primitivistične izpade. To je takorekoč naenkrat populariziralo vse ideje novih družbenih gibanj, po drugi strani pa je omogočilo kritiko jugoslovanske armade, ki je bila tedaj pojmovana kot svetinja

socialističnega sistema. Krepitev in množenje struktur in akterjev civilne družbe ter njen intelektualni potencial in moralna avtoriteta so ne le zaustavili oblastno represijo in samovoljo, ampak so močno vplivali tudi na samo politično oblast. Civilna družba je politično zmagala, sam koncept pa je prešel v občo last vseh političnih smeri – vladajočih in opozicijskih (Mastnak, 1992: 56–58).

Družbena gibanja niso želela osvojiti državne oblasti, ampak so si prizadevala državo potisniti v njene institucionalne in legitimne okvire. Samo na prvi pogled je paradoksalno dejstvo, da so se nova družbena gibanja najprej in najbolj intenzivno pojavila v Sloveniji, kjer gospodarska kriza ni bila tako huda kot v drugih delih Jugoslavije. Šlo je namreč za to, da so bila pričakovanja prebivalstva – primerjajoč se z razvitim Zahodom – mnogo višja kot pa drugod po Jugoslaviji. To je bil tudi vzrok, da se je v Sloveniji najprej pojavila kriza legitimnosti enopartijskega sistema in da so se tu najprej razvili poganjki avtonomne javnosti. Gibanja so delovala mrežno in razpršeno, brez neke trajne notranje strukturacije. Pogosto so se razpustila, ko so svoj cilj v obliki rešitve nekega problema dosegle (Balažic, 2004: 42).

Nova družbena gibanja pa niso bila edini akter novonastale civilne družbe. Tu je še kar nekaj drugih pomembnih subjektov, ki bi jih lahko identificirali kot civilnodružbene – vsaj v smislu simpatiziranja s civilno družbo. Nekateri od njih so bili: revije (Mladina, Tribuna, Katedra, Nova revija), Radio Študent, študentska organizacija, t. i. alternativni novinarji in tudi Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS), ki je bila sicer del sistema oblasti, vendar je podpirala omenjena gibanja, jim nudila organizacijsko podporo in pogosto pomagala uveljaviti njihove ideje.

Dogajanje v zvezi z novimi družbenimi gibanji Tomaž Mastnak slikovito povzame z naslednjimi besedami: »Verjetno vam bodo vsi, ki so bili več ali manj vpleteni v to sceno povedali, da so se takrat prepletale zelo intenzivne in ustvarjalne energije. Kar je bilo atraktivno zame, kot nekoga, ki se je ukvarjal s teorijo, je bilo to, da je teorija delovala kot del družbenega gibanja. Ne kot interpret, ne kot zapovedovalec, ampak dejansko kot del te družbene dejavnosti, kot del družbenega gibanja (Mastnak, intervju).«

4.3. Politične okoliščine

Do uporabe termina civilna družba je pri nas prišlo v vedno bolj napetih političnih pogojih z vidika ekonomske, socialne in politične krize, ki se je še poglobljala (Bibič, 1990: 88).³ Omenili bomo nekatere važnejše momente in elemente v takratnem političnem življenju, ki so povezani s civilno družbo in so zaznamovali razprave na to temo. Kajti le tako je mogoče razumeti nekatere interpretacije in konceptualne postavitve civilne družbe v osemdesetih letih.

Eden od osrednjih dogodkov v začetku osemdesetih let se je zgodil v Ljubljani, ko je spodletel poskus oblastne represije nad pripadniki alternativne scene. Pri tem so pomembne tri stvari. Prvič je bila to sposobnost protagonistov punk scene, da vsili javno razpravo o obtožbah, ki jih je skovala policija, pri tem pa so ji pomagali tudi mediji. Tako so konflikt z represivne ravni uspeli prenesti na ideološko raven. Drug moment je bil pojav neodvisne javnosti, ki se je pojavila kot reakcija na represijo policije. Ta kritična neodvisna javnost je, poleg nasilnega protimladinskega šovinizma, zavračala uporabo sile za reševanje družbenih problemov. Tretja prelomnica pa je bilo ravnanje mladinske organizacije. Vodstvo republiške ZSMS namreč ni podprlo policijske akcije in je zahtevalo dokaze zoper obtožene in hkrati organiziralo javno razpravo, v kateri so lahko sodelovali vsi prizadeti. Policijski konstrukt zoper alternativno sceno se je tako sesul (Mastnak, 1990: 3).

Ko je bila policija oz. preko nje oblast potisnjena v kot in v zakonite okvire delovanja, je bilo to znamenje, da je upor možen in lahko tudi uspešen. V letih, ki so sledila je prihajalo do čedalje pogostejših tovrstnih bojev med civilnodružbeno sceno in državnimi oblastnimi strukturami.

³ Bibič omenja nekatere izmed problemov: odprta vprašanja v zvezi z ustavnimi spremembami (delitev kompetenc na federalni, republiški in pokrajinski ravni v pogojih socialne napetosti, v kateri se pojavlja večje število množičnih stavk), odkritje ekonomskih škandalov in druge oblike socialne in politične patologije z učinki na javno mnenje in javno zaupanje (vprašanje legitimnosti oblasti, op. A.T.), pojav novih oblik politične in množične mobilizacije (»od spodaj in zgoraj«), ki so izražale nezaupanje v institucionalno politiko ter vršile pritisk, da se preide od besed k dejanjem.

Dogajanje lahko analiziramo tudi z vidika družbene moči posameznih akterjev in v tej luči se zdi logično, da se je civilna družba najprej konstituirala kot alternativa samoupravnemu socializmu – čeprav znotraj njega. Samoupravni socialistični sistem z avantgardno vlogo ZK, ki ji je civilna družba stala nasproti, je bil kljub gospodarski krizi še vedno dovolj močen, da je z represivnimi organi države (policijo in vojsko) resno ogrožal obstoj civilne družbe. Šele tedaj, ko so taki poskusi spodleteli in je javnost kritično reagirala na nasilne metode oblasti se je lahko artikulirala tudi kot opozicija. ZK je na civilno družbo gledala kot na resno grožnjo njeni oblastni poziciji. To potrjujejo tudi besede predsednika Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) Franca Šetinca na 23. seji Predsedstva CK ZKS 26. februarja 1987.⁴

Podobno situacijo razlaga tudi Tomaž Mastnak (Mastnak, 1990), ko pravi, da je pomembno, da je bila civilna družba na začetku pojmovana kot alternativa in ne toliko kot opozicija. Kot sfera, ki se razlikuje od sfere države, je od nje neodvisna in ji je nasprotna. Nastopala je kot alternativa socializmu: tako realno obstoječemu socialističnemu sistemu kot sami ideji socializma – četudi demokratičnega. Sicer je res, da je bila najprej artikulirana kot »socialistična civilna družba«, a zdi se, da le zato, da bi se kmalu spoznalo, da je ta sintagma logični nesmisel in da civilna družba v (samoupravnem) socializmu ni možna. Socializem je bil razumljen kot projekt, katerega cilj je ukiniti razliko med civilno družbo in državo ter ustvariti harmonično skupnost (Mastnak, 1990: 3). Ustvarjanje harmonične skupnosti pa se je po skoraj štiridesetih letih samoupravne socialistične prakse in v času gospodarske in družbene krize zdelo utopično početje.

Paleta akterjev znotraj civilnodružbene scene je bila zelo raznobarna in tako lahko zaznamo tudi različne taktike, ki so jih ti akterji ubirali pri svojih »demokratičnih bojih«. Eden od načinov kako odvzeti legitimnost ZK in družbenemu sistemu, ki mu je le-ta vladala je bilo opozarjanje na neskladnost dejanskega stanja s stanjem, ki ga je predpostavljala tedanja ustava z zakoni.

⁴ Franc Šetinc: »To je tudi boj za oblast. To, kar se oni gredo je pravzaprav boj za oblast. Čeprav oni pravijo, da so to miselne alternative. Kakšne miselne alternative? Če bi bile možnosti v naši družbi – in lahko se to še kdaj zgodi, da se bodo stvari še bolj zaostrole – je to lahko realna šansa za oblast.«

Civilna družba se je tako zavzemala za zakonitost delovanja države (Mastnak, intervju). Na nek način je postavljala zrcalo oblastnikom, ki je kazalo na njihovo nesposobnost vladanja in reševanja družbenih problemov. V javnosti pa je to sprožalo dvome o legitimnosti oblasti in kazala na njeno nezmožnost da se reformira in v družbi vzpostavi spremembe, ki bi zaustavile predvsem gospodarsko krizo.

Ta taktika je bila uspešna zato, ker so se akterji civilne družbe, ko so prestopili mejo dovoljenega, ki jo je določevala oblast lahko sklicevali na »demokracijo« ustave in oblast pozivali na zakonitost delovanja. Ustava je bila namreč napisana dokaj tolerantno in po občečloveških načelih, dovoljevala je izražanje različnih interesov, zagovarjala pluralizem itd. Vendar pa je bil konceptualni in institucionalni okvir ustave socialistični samoupravni sistem, ki ga je varovala ZK, ki ni dovoljevala drugačnih konceptov družbenega, gospodarskega in političnega sistema.

Problem je bil torej v tem, da so v ustavi zapisana demokratična načela v praksi pogosto delovala zelo nedemokratično in niso dovoljevala drugačnosti in kritik ideologije ZK. Poenostavljeno rečeno je vladalo sledeče načelo: Pluralizem in različni interesi so dovoljeni, vendar v okvirih, ki ga določa pluralizem samoupravnih interesov. To je pomenilo, da je bilo izražanje interesov in mnenj sicer dovoljeno, vendar samo dokler so bila ta v skladu z interesi samoupravnega socializma. Kateri interesi in mnenja so v skladu z samoupravnimi interesi, pa je bilo vedno znova stvar razprav in polemik med civilnodružbeno sceno in oblastjo. Pogosto je prihajalo do nesoglasij in nedorečenih odgovorov na vprašanja, kaj je v skladu s samoupravnimi interesi in kaj ni, kaj je dovoljeno in česa se ne sme.

»Tudi ZK je imela v razmerju do novih družbenih gibanj svojo (enotno) strategijo z različnimi taktikami. Najprej jih je skušala izločiti kot tujek, potem jih je skušala vsrkati ali pa vriniti vanje svoje ljudi. Najbolje jim je to uspelo pri duhovnem gibanju. Za zdaj svojo avtonomnost najuspešneje brani mirovno gibanje (Hribar, 1988: 289).«

V osemdesetih letih so politologi in sociologi ugotavljali, da so nastopile globalne spremembe vrednot mlade populacije: govorimo lahko celo o pojavu nove politične paradigme, ki v veliki meri odstopa od tradicionalne politične paradigme. Le-ta politiko razume kot homogenizirajočo in totalizirajočo dejavnost političnih in družbenih skupin, ki se institucionalizirano borijo za oblast. Nova paradigma, ki jo predstavlja mlada generacija pa

vpeljuje drugačen politični angažma. Mladi so vse manj zainteresirani za sodelovanje v uveljavljenih političnih institucijah, pa naj gre za ZK, sindikat ali pa druge organizacije. Veča se odpor do daljnosežnih revolucionarnih projektov, utopij in ideologij. Bližje so jim konkretni družbeni problemi, ki jih čutijo na lastni koži, zato zavračajo preobrazbo v pomožni revolucionarni subjekt. Spontano oblikovano gibanje ob določenem družbenem problemu se jim zdi primernejše od rekrutacije v ZK (Balažic, 2004: 42).

Civilna družba in nova družbena gibanja v Sloveniji pa so bila v svojih prizadevanjih za spremembe in reševanje družbenih problemov uspešna zaradi nekaterih specifičnosti (tudi mesta Ljubljane), ki jih je potrebno izpostaviti:

1. Nova družbena gibanja niso imela pravne podlage za svoj obstoj in tako formalno sploh niso obstajala. To je za oblast predstavljalo velik problem, saj organi pregona niso mogli določiti osebe ali skupine oseb, ki naj bi bila (formalno) odgovorna za kakšno izmed » afer« in dogodkov, ki so se zgodila brez vednosti oblasti oz. z njenim nasprotovanjem.
2. Ljubljana je bila, glede na druga srednjeevropska mesta, relativno majhno mesto, kjer je vladala velika mobilnost in so se ljudje med seboj povsem naključno pogosto srečevali. Ta faktor je pomemben zato, ker je bila verjetnost, da se neka stvar ali dogodek razve »od ust do ust«, zelo velika in zato ni bilo težko organizirati nekega dogodka brez vednosti oblasti. Zaradi majhnosti mesta je bil tudi pretok različnih idej in informacij zelo hiter, kar je spet pomenilo, da je oblast težko preprečevala sestanke oz. srečanja med ljudmi, ki so kovali »zaroto« proti njej.
3. Slovenija je imela izredno pomembno subkulturo. V drugih vzhodnoevropskih državah in drugih jugoslovanskih republikah so opozicijski in disidentski sceni vladali ljudje starejših generacij z drugačnimi tradicijami in je to imelo drugačne posledice kot v Sloveniji. V Sloveniji je civilnodružbeno sceno obvladovala generacija, ki je bila neobremenjena s preteklostjo. Ni bilo starejših disidentov ali skrajnih antikomunistov, ki bi svoje bolečine od prej prinašali s sabo v to dejavnost. Ljudje kot npr. Jože Pučnik so šele kasneje prišli v civilnodružbeno dejavnost. Ni bilo tudi opozicijskih patriarhov, ki so bili značilni zlasti za Beograd. Za naš prostor sta bili torej značilni odprtost in

neobremenjenost. Vse te specifikke so verjetno pripomogle k temu, da se je stvar odvijala tako kot se je in da je bila dokaj uspešna (Mastnak, intervju).

4. Četrti pomemben faktor je obstoj Zveze socialistične mladine Slovenije. ZSMS je bila zelo pomemben element, saj je podpirala civilnodružbene pobude in iniciative, hkrati pa je bila del sistema oziroma oblasti. Mnogo idej so na ravni visoke politike obravnavali ravno zaradi ZSMS, ki ni bila toliko pobudnik akcij, kot organizacijski in »moralni« podpornik civilne družbe in njenih akcij.⁵

Z novo generacijo mladinskih politikov je ZSMS na začetku osemdesetih let začela voditi bolj avtonomno politiko. Prelomni trenutek je bila sklenitev zavezništva z novimi družbenimi gibanji, ki ga je formalno v svoj program zapisala na Krškem kongresu leta 1986. To je pomenilo odmik ZSMS od ZK, zavezništvo med novimi družbenimi gibanji in ZSMS pa je dal slednji legitimnost, gibanja pa so pridobila legalnost in varstvo pred represijo oblasti. ZSMS je na ta način postala nekakšna agentura civilnodružbenih interesov in igrala vlogo politične družbe (Mastnak, 1992: 105).

Pomembno vlogo v boju za civilno družbo so odigrali tudi mediji, ki jim je sledilo oblikovanje neodvisne javnosti. Uspešni afirmaciji alternativnih medijev je sledil upor novinarjev v uradnih glasilih. S sklicevanjem na poklicno etiko so se skušali otresti nadzora in diktata oblasti. To jim je uspelo do te mere, da se je načelo javnosti osamosvojilo in razdrlo mit o enovitem vsesplošnem družbenem interesu, ki naj bi mu služili mediji. Zelo podobne učinke je imelo angažiranje nacionalne inteligence in strokovnih združenj. V Sloveniji namreč ni bilo disidentov in zato je ločevanje civilne družbe od države potekalo preko državno partijskih aparatov. Razraščena država v sferi družbe je državi omogočala, da je bila le-ta zelo močna. V sedaj spremenjenih razmerah, ko se je civilna družba zoperstavila državi, pa je to pomenilo ranljivost države na številnih mestih in področjih (Mastnak, 1992: 104).

⁵ Več o tem v Prilogi A: Intervju z dr. Tomažem Mastnakom, Ljubljana, 17. februar 2005.

5. Teoretska izhodišča razprav

Teoretske razprave o civilni družbi so se v osemdesetih letih odvijale na številnih področjih. Ideja civilne družbe je hitro prešla akademske kroge in se (kot geslo) uveljavila tudi med ljudskimi množicami. Posledično se je razumelo civilno družbo na številne načine in razvili so se različni koncepti ter interpretacije te ideje. Ena izmed prvih se je razvila interpretacija, ki je civilno družbo pojmovala kot alternativo samoupravnemu socializmu. Zatem so se pojavili koncepti socialistične civilne družbe, demokratičnega socializma itd. Vsi ti koncepti pa so poudarjali vlogo civilne družbe v moderni (demokratični) družbi. V nadaljevanju podrobneje analiziramo posamezne koncepte in interpretacije.

5.1. Civilna družba kot alternativa samoupravnemu socializmu

Pojem civilna družba se je pri nas najprej uveljavil kot alternativni koncept. Alternativnost je možno razumeti predvsem v dveh pomenih: teoretiziranje civilne družbe je pomenilo alternativo marksizmu, obenem pa je skozi postmarksizem odprlo intelektualni izhod iz dotlej dominantne družbene in politične teorije ter socialistične samoupravne ideologije. Tako je civilna družba kot uspešna teoretska oz. ideološka alternativa ponudila nov, demokratičen model družbenega in političnega življenja. Hkrati pa je bila že subjekt tega življenja (Mastnak, 1992: 54–55).

Alternativna scena je bila na eni strani izumitelj civilne družbe, po drugi pa med prvimi predmeti analitične uporabe pojma civilna družba – v smislu razlike med civilno družbo in državo. Te analize so se dogajale kot del alternativne teoretske produkcije. Akterji alternativne scene – predvsem nova družbena gibanja – so bili razumljeni kot ključni akterji in ustvarjalci civilne družbe, institucije alternativne scene kot privilegirane civilnodružbene institucije, alternativna javnost kot ključna artikulacijska instanca ter katalizator neodvisne demokratične javnosti – javnosti civilne družbe (Mastnak, 1987a).

Temeljni razcep med teoretiki marksizma in teoretiki ponovno odkrite civilne družbe je obstajal na točki ločevanja civilne družbe od države. Prvi so zagovarjali ukinitev in preseganje tega razlikovanja, drugi pa so zagovarjali obstoj razlike med civilno družbo in državo. To razlikovanje naj bi se še poglobilo in tako bi se še bolj uveljavile klasične

človekove pravice in svoboščine, za katere se je zavzemala civilna družba. Konceptualne razlike, ki so se pri tem pojavile med enimi in drugimi teoretiki so bile močno povezane z problematiko razmerja med civilno družbo in socializmom oz. samoupravljanjem. Stališče marksistov oz. teoretikov samoupravnega socializma je bilo, da civilna družba ne more biti alternativa ideji samoupravnega socializma. Celo nasprotno, po tej logiki je samoupravni socializem, s svojim poudarkom na delavski demokraciji in podružbljanju politike in ekonomije, bistveni kriterij civilne družbe kot samoupravne družbe v socializmu.

Taka formulacija in interpretacija je bila posledica prepričanja, da mora socializem nujno obstajati in da zato civilna družba ne more biti nič drugega kot socialistična. Pri tej interpretaciji je bila logika sledeča: civilna družba je socialistična, ali pa je ni oz. je ne more biti (Mastnak, 1992: 58–59).

Civilna družba je bila torej konstitutivno določena predvsem z razmerjem do države. Ponovno odkritje in rojstvo civilne družbe v Vzhodni Evropi je bila vzpostavitev tega razmerja. Civilna družba se je oblikovala kot prostor, ki se razlikuje od države oz. njenih struktur, je od nje neodvisna in ji nasprotuje. Za svoj nastanek se je morala ločiti od tiste realnosti, ki se ji je reklo totalitarna država. To ločevanje pa je bilo težavno predvsem zaradi dveh razlogov. Država je namreč v sebi skoncentrirala veliko moč, ki jo je, če je kaj ogrožalo njen obstoj, brez večjih zadržkov tudi uporabljala. Drugi razlog, zaradi katerega je imela civilna družba težave pri ločevanju od države, pa je bila nedefiniranost države. Le-ta je bila sistemsko nestrukturirana in funkcionalno nediferencirana skupnost – kot neizoblikovan sistem gospostva (Mastnak, 1992: 95).

Če se je hotela civilna družba definirati in konstituirati kot alternativa, je morala najprej definirati državo. Ko je vztrajala pri uveljavljanju človekovih pravic, državljskih svoboščin in spoštovanju zakonitosti, je prispevala k temu, da so se začeli kazati obrisi države kot posebne entitete. Civilna družba je državo izoblikovala s tem, ko je opredelila vsaj nekaj meja njenih dejavnosti. Ključno vlogo je pri tem odigralo tudi ustvarjanje neodvisne javnosti. V komunizmu oz. socializmu javno mnenje sploh ni obstajalo, zato je bilo oblikovanje neodvisne javnosti, oblikovanje javnosti sploh. Ob konstituiranju države in posledično civilne družbe so nastopili tudi razni problemi. Ker se je civilna družba načelno odpovedala seganju po oblasti in vmešavanju v oblastni sistem – tudi zaradi minimalnih možnosti za tak manever – se je znašla v ohromelem položaju, saj se je odločila za soobstajanje s komunistično oblastjo. S tem se je odpovedala formiranju države, ki bi jo potrebovala za konstituiranje in

razvoj same sebe. Ker tako ni imela nasprotnika na isti pojmovni ravni, ji je to vedno znova povzročalo težave z lastno identiteto in razvojem (Mastnak, 1992: 95–96).

Družbena praksa je kazala, da je avtonomna pobuda civilne družbe nezdržljiva s katerimkoli poznanim socializmom in da v realnem socializmu, v katerem ima komunistična oblast vodilno vlogo, civilna družba v modernem pomenu ni možna. Obstoj civilne družbe izključuje tudi temeljna socialistična postavka o vzpostavitvi nekonfliktne, na harmoniji temelječe družbe⁶. Pot do take družbe naj bi peljala preko preseganja razlike med civilno družbo in državo. Model socialističnega samoupravljanja je predpostavljala ravno uresničitev omenjenega mita kolektivne harmonije. Zavzemanje za civilno družbo v tem kontekstu predstavlja zavzemanje za strukturno razliko in nasprotje med sfero civilne družbe in politične družbe oz. za institucionalizacijo konfliktnosti. Civilna družba, za katero se je zavzemala alternativa, je bila namreč notranje heterogena, pluralna in breztemeljna (Mastnak, 1992: 60).

Demokracija, kot jo je predpostavljala ideja socialistične (samoupravne) civilne družbe, je bila neposredna in razredno definirana. Alternativno pojmovanje civilne družbe pa je demokracijo razumelo kot predstavniško demokracijo in je nasprotovalo vsakršni parcialni definiciji demokracije, ne le delavsko razredni. Ena osnovnih predpostavk je bila, da je demokracija formalna, ali pa je ni. Civilna družba je bila tako opredeljena kot brezvesebinski pojem, zavzemanje zanjo pa je v tem kontekstu pomenilo zavzemanje za forme, ki bi omogočile artikulacijo in uveljavljanje različnih in ne vnaprej določenih vsebin. Praktično politične posledice takega pojmovanja so bile za teoretike in ideologe socialističnega sistema nesprejemljive. Zavedali so se namreč, da demokracija, za katero se je zavzemala civilna družba, na široko odpira vrata političnemu pluralizmu. Tako je civilna družba vpeljala koncept, v katerem je bilo možno razmišljati še o čem drugem kot le o prenovi ZK, v kateri se politična demokratizacija ni več dala udejanjiti (Mastnak, 1992: 61).

⁶ Mit kolektivne harmonije predpostavlja, da je možno doseči družbo, v kateri se bodo njeni medsebojno odvisni elementi nagibali k relativno stabilnemu, samourejajočemu se ravnotežju. Iz tega izhaja druga predpostavka, da je možno odpraviti civilno družbo ali pa državo. Na mitu družbene harmonije temeljita tudi dva družbena modela: samoupravni socializem, ki ukinja državo in državni socializem, ki ukinja civilno družbo.

Vprašanje političnosti pa je razdvojevalo tudi zagovornike civilne družbe kot alternativnega koncepta. Darka Podmenik in Frane Adam na primer trdita, da je civilna družba politična že zato, ker obstaja »mimo partijske direktive« in ker je boj za civilnodružbeno avtonomijo v okolju političnega in ideološkega monizma že sam po sebi političen. Na drugi strani so obstajala temu nasprotna mnenja. Namreč, da je civilna družba nepolitična. Argumentov za tako razmišljanje je bilo več. Civilna družba naj ne bi bila politična predvsem zato, ker avtonomno družbeno organiziranje oz. družbeno samoorganiziranje implicira logiko, ki je drugačna od logike političnega delovanja. Poleg tega se akterji civilne družbe niso politične organizacije in se ne potegujejo za oblast, ampak raje za vzpostavitev legitimnih, legalnih in funkcionalnih meja državni oblasti. Zatrjevanje, da so bila nova družbena gibanja nepolitična (ali tudi antipolitična) ni zavračalo politike nasploh, temveč se je skušalo predvsem razlikovati med različnimi sferami delovanja. Glavni argument, da so bila nova družbena gibanja v Sloveniji nepolitična je bila sama definicija družbenih gibanj, po kateri so družbena gibanja nekaj drugega kot je politika (v smislu političnih akterjev, boja za oblast itd.). Tisti teoretiki, ki so civilno družbo prikazovali kot politično, so civilno družbo razumeli kot novo politično paradigmo. Njihovi nasprotniki pa so raje kot o politizaciji civilne družbe, razpravljali o oblikovanju politične družbe oz. vmesne sfere med civilno družbo in državo. V slednjem diskurzu je bilo tako mogoče tudi strukturno izključiti Zvezo komunistov iz civilne družbe. Zato je zamisel o apolitični civilni družbi močno vznemirjala zagovornike socialistične civilne družbe (Mastnak, 1992: 62).

»Med zagovorniki političnosti in nepolitičnosti civilne družbe kot alternative je bila tudi globlja konceptualna razlika. Prvi so se sklicevali na teorijo modernizacije in civilno družbo razumeli kot rezultat modernizacijskega procesa (Mastnak, 1992: 62).« Drugi pa so se bolj naslanjali na sociologijo delovanja in poudarjali samoproizvajanje civilne družbe (Mastnak, 1992: 62).

Rečemo lahko, da bil je koncept civilne družbe kot alternative socialističnemu sistemu močno prisoten v razpravah o civilni družbi v osemdesetih. Interpretacij, ki ugotavljajo, da civilna družba s sabo nosi predvsem pomen alternativnosti ni malo. Alternativnost civilne družbe se pojmuje zlasti kot alternativnost v odnosu do samoupravnega socialističnega sistema, marksistične tradicije in tudi v odnosu do sfere političnega.

Pri tem ostaja vprašanje razhajanja praktičnih in teoretičnih pozicij rahlo odprto. Gre za to, da se je civilna družba, ki se je pojmovala za alternativo v praksi vedla tudi kot opozicija. Pravzaprav ni imela druge možnosti, saj je s tem, ko je pred sfero države in njenimi institucijami skrbno varovala svoj alternativni »prostor« stopila v položaj opozicije in v sfero političnega.

V tem kontekstu ostaja nedefinirano tudi vprašanje prvotnega cilja civilne družbe; ali so gibanja in akterji civilne družbe želeli postati in ostati alternativa samoupravnemu socializmu ali pa je bila alternativna drža le del strategije, ki bi postopoma vodila do konstituiranja civilne družbe kot opozicije. Mnenja o tem še danes ostajajo neenotna. Tomaž Mastnak (Mastnak, intervju) na primer ocenjuje, da, vsaj v začetku, pri civilni družbi, nikakor ni šlo za opozicijsko pozicijo, niti se civilna družba sama ni smatrala kot opozicija.

5.2. Demokratičnost in nedemokratičnost civilne družbe

Prizadevanje za demokratizacijo slovenske družbe je vsekakor bila ena izmed pglavitnih dejavnosti in ciljev civilne družbe v osemdesetih letih 20. stoletja. Zato (enostavno) enačenje civilne družbe z demokracijo ni bilo redko; pravzaprav je bila v javnosti povezava med tema dvema pojmomoma ena najpogostejših. To dokazujejo številne interpretacije civilne družbe, ki le-to povezujejo z »bojem« za demokracijo, z zahtevami po demokratizaciji sistema in zahtevami po pravicah, ki konstituirajo demokracijo: temeljne človekove pravice, pravica svobode javnega izražanja, združevanja in zahteve po pravni državi.

»Ni je resne razprave o demokraciji, ki ne bi hkrati razmišljala o svobodi, enakosti, človekovih pravicah, bratstvu (solidarnosti), v novejšem času pa še o okolju, blaginji in miru (Bibič, 1993: 5).« Te besede jasno izpostavijo, ključne elemente, ki predpostavljajo obstoj moderne demokracije. V njih pa lahko prepoznamo tudi glavna vprašanja in teme, ki jih je v osemdesetih letih problematizirala civilnodružbena »scena«. Ko se je zavzemala za svobodo izražanja, pravno državo, uveljavitev temeljnih človekovih pravic, enakopravnost spolov, itd. se je hkrati zavzemala za demokracijo.

Čeprav so bile razprave o civilni družbi v osemdesetih tako pri nas kot v drugih socialističnih državah usmerjene predvsem na zanikanje avtoritarnosti teh režimov, pa so od vsega začetka

merile tudi na demokracijo. Tako je civilna družba, povezana z novimi družbenimi gibanji, odigrala ključno vlogo pri transformaciji teh držav iz socialistično avtoritarnih režimov v demokratične. Vedno bolj aktualno vprašanje pa postaja tudi pomen civilne družbe za že vzpostavljene demokratične sisteme. V tem kontekstu civilna družba »postaja signum spoznanja, da demokracija nikoli ni dokončno »dosežena«, ampak se nenehno kot odprt projekt dosega, da dosežena demokracija odpira razpravo in prakso novih oblik »demokratizacije« (Bibič, 1993: 8).« Kljub temu pa obstaja nek »demokratski minimum«, brez katerega se politični režim ne more predstavljati kot demokratičnega (Bibič, 1993: 7–8).

Civilna družba se je pri nas kot tudi drugod v socialistični polovici Evrope uveljavila kot pojem, ki povzema proces demokratizacije oziroma kot prehod iz totalitarizma v demokracijo. In tako kot drugje, je ta pojem tudi v Sloveniji po eni strani vseboval normativno politično filozofijo, po drugi pa opisoval in pomagal razumeti široko pahljačo demokratičnih bojev. Po drugi strani pa je bila tudi razlika med državo in civilno družbo postulirana kot demokratična norma in pojmovana kot nujni pogoj demokracije. S tega vidika je (ponovno) odkritje civilne družbe mogoče razlagati kot reinvenčijo demokracije proti socializmu (Mastnak, 1990: 3).

Vprašanje razmerja med civilno družbo in demokracijo se močno povezuje tudi z vprašanjem države. To vprašanje implicira tezo, da (moderna) civilna družba lahko obstoji le v pravni državi, ki temelji na delitvi oblasti, priznavanju temeljnih človekovih pravic in svoboščin svojih državljanov ter ima razvite institucije, ki te pravice (pravno) zagotavljajo (Bibič, 1993: 11).

Temu se pridružuje tudi Tine Hribar, ko trdi, da civilne družbe ni brez pravne države, pravne države pa ne brez legitimne oblasti. Legitimna oblast je oblast, ki je bila izvoljena na neposrednih in svobodnih volitvah. Kjer je ljudstvu odvzeta izvorna pravica do svobodnih in neposrednih volitev, ni demokracije. Oblast v tem primeru ni demokratična, temveč totalitarna. Svobodne in neposredne volitve pa predpostavljajo politični pluralizem – pluralnost skupin z različnimi političnimi programi. Pri tem je primarnega pomena, da nobena skupina (politična stranka) nima vnaprejšnjega monopola (Hribar, 1988: 287).

Kljub vsemu povezovanju civilne družbe z demokracijo in demokratizacijo samoupravnega socializma pa obstajajo empirični dokazi, da je civilna družba, predvsem

znotraj sebe, premogla tudi nedemokratske oz. protidemokratske potenciale. Eden izmed empiričnih dokazov za to trditev je represija proti punku oziroma mladinski subkulturi.

Oblastna represija proti punkovskemu gibanju kot centralni točki konstituirajoče se mreže novih družbenih gibanj je bila močno opazna zlasti med leti 1979 – 1982. Pregonjanje akterjev civilne družbe pa je na presenečenje mnogih spodletelo. Osnovne razloge za neuspeh je mogoče povzeti v nekaj točkah (Mastnak, 1987a: 93–94):

- Intelktualna (pre)moč alternativne scene je uspela zaustaviti akcije oblasti tako, da je vsilila javno razpravo, ki naj bi pokazala, ali so obtožbe proti »alternativcem« upravičene in utemeljene. Spopad se je prenesel na ideološko polje, tam pa se je pokazalo, da so obtožbe neutemeljene in da je država v spopadu šibkejši nasprotnik.
- Neodvisna demokratična javnost, ki jo je mobiliziralo oblastno nasilje zoper alternativno sceno, je obsodila protimladinski šovinizem in zavrnilo reševanje družbenih vprašanj z nasiljem.
- Pomembna je reakcija ZSMS, ki je prisluhnila zahtevam javnosti in omogočila javno razpravo.

Ko je državno nasilje zaradi omejenih razlogov spodletelo, je civilna družba represijo nad subkulturami vzela v svoje roke. »Spopad med civilno družbo in državo se je premestil in prestrukturiral v spopad med demokratično in nedemokratično civilno družbo (Mastnak, 1992: 143).« Tako je civilna družba začela obračunavati s lastnimi demokratičnimi potenciali. Zapirali so prostore, kjer so se zbirali protagonisti mladinskih subkultur in alternativne scene, prepovedan jim je bil vstop v gostinske lokale, srečevali so se z bojkoti strežnega osebja itd. Že odvzem prostorov je mladinsko subkulturno populacijo prisilno segmentiral, fragmentiral, in »nomadiziral«. Ko se je morala umakniti še iz gostinskih lokalov in je bila prisiljena iskati vedno nove (prostorske) rešitve, se je razgrajevanje in demoralizacija alternativne scene le še povečevala. Močno so se zmanjšale tudi možnosti priložnostnega zbiranja – zlasti na koncertih in drugih javnih prireditvah – ter javnega nastopanja. Vsa ta represija je bila transparentno nepolitična, spontana in anarhična. Razlogi, ki so jih navajali za zapiranje prostorov so bili urbanistični, prometni, higienski, protipotresni, zvočnoizolacijski, ipd. Pobudniki in nosilci represije so bili najprej in predvsem občani oz. krajani. Nastopali so kot anonimna »moral majority« oz. kot javnost, ki je terjala svoj nočni mir in čistočo po ulicah, se bala AIDS-a ter sovražila vse, kar je drugačnega videza. Bili so organizirana socialistična

zavest in narodova vest. Pri prostorskem preganjanju alternativne scene so ji pomagale še delovne organizacije, njihovi samoupravni organi in lastniki, upravitelji ter ustanovitelji zadevnih prostorov. Likvidacija družbenih prostorov drugačnosti je bilo delo spontane dejavnosti ljudstva, bazične represije, t. i. »totalitarizma od spodaj« (Mastnak, 1992: 144–145).

Drugo dogajanje, ki kaže na to, da civilna družba ni bila nujno demokratična je tudi spor med različnimi akterji civilne družbe. Šlo je za spor med različnima generacijama punk scene. Pojavil se je t. i. hard core punk, ki ga generacija že etabliranih alternativcev pri nas ni tolerirala in se je do njega obnašala avtoritativno. Ta spor je razkril dva tesno povezana problema, ki sta se sicer pojavljala tudi v državah Vzhodne Evrope. Ker sta se svoboda in demokracija morali uveljaviti proti nedemokratični oblasti – se pravi navzven – je ta zunanja artikulacija zasenčila oziroma suspendirala problematiko demokracije znotraj civilne družbe. Zdelo se je, da je z uspehom proti nedemokratični oblasti doseženo vse. Tako se je ob teh uspehih pozabljal na svobodo, tolerantnost in demokracijo v okvirih same civilne družbe. Drug problem pa je bil, da je opozicija, oziroma v Sloveniji alternativa, težko prenašala pluralnost, avtonomnost, raznoterost in konfliktnost interesov znotraj same sebe. Zapadala je v utvare in težnje po enotnosti in temeljni enakosti interesov in homogenosti. Pri tem je umestno izpostaviti tudi problem tistega dela civilne družbe, ki ni imel možnosti, da bi se navzven artikuliral, ali pa si tega niti ni želel. Tako je občutek, da je vsa civilna družba hkrati tudi javna in demokratična, varljiv. Civilna družba je velikokrat dajala vtis velike demokratičnosti, ravno zato, ker je ostal njen nedemokratičen del skrit očem javnosti (Mastnak, 1992: 146–149).

5.3. Civilna družba kot demokratični socializem

Pri tem konceptu gre za tiste interpretacije civilne družbe, ki gredo v smer povečane demokratizacije socializma oz. samoupravnega socializma. Avtorji, ki so tak koncept predstavljali in zastopali, so zanj večinoma uporabljali sintagmo »socialistična civilna družba«. Ta izraz pa se je konceptualno uporabljal na dva različna načina. V prvem primeru, ki ga predstavljajo na primer Darka Podmenik, Frane Adam in John Keane, gre za koncept, ki je kot praktične posledice predvideval prenovo samoupravnega socializma v bolj demokratičnega. V drug koncept, ki je bil prav tako označen z izrazom socialistična civilna

družba, pa lahko uvrstimo vse tiste interpretacije, ki so videle možnost uresničitve ideje civilne družbe v že obstoječem samoupravnem sistemu in so jo zato utemeljevale na podlagi marksizma in samoupravljanja.

Prvi koncept smo poimenovali, tako kot ga imenuje tudi Balažic (Balažic, 2004), demokratični socializem. Razločevanje med civilno družbo v demokratičnem socializmu in civilno družbo v samoupravnem socializmu je tako jasnejše, kot pa, če bi v obeh primerih govorili o socialistični civilni družbi.

Darka Podmenik in Frane Adam (Podmenik in Adam, 1985) civilno družbo interpretirata kot postmarksistično razpravo. V *Predgovoru* k zborniku *Socialistična civilna družba?* postavita nekatera izhodišča in ideje, ki so zelo relevantne, ko gre za razprave o vzpostavitvi demokratičnega socializma pri nas. Najprej poskušata opredeliti novo nastajajoč koncept civilne družbe v socializmu v treh komponentah:

Prva je teoretska in je izražena v postmarksističnih teoretskih izhodiščih. Pri nekaterih avtorjih gre za imanentno preseganje (»Aufhebung«) klasičnih postavk marksizma. Za druge je spet značilno, da so v svojem miselnem razvoju prišli do spoznanj, ki so popolnoma onstran marksizma in neomarksizma. V ospredju razprav je zaznati tudi novo tematizacijo države – pri tem so omenjeni Claus Offe, Jürgen Habermas in Andre Gorz ter prispevek Davida Helda in Johna Keana, kritična revalorizacija klasičnega liberalizma in z njim povezan koncept civilne oz. meščanske družbe (Podmenik in Adam, 1985: 15).

Druga komponenta s političnega vidika predpostavlja koncept socialistične civilne družbe kot nadaljevanje in radikalizacijo nekaterih postavk evrokomunizma, zlasti pa različnih konceptov demokratičnega in reformističnega socializma. V tem kontekstu so zelo pomembna nova družbena gibanja, še posebej gibanje Zeleni v Zvezni republiki Nemčiji (Podmenik in Adam, 1985: 15).

Tretja komponenta pa se nanaša na problematiko socialne države. Na tem področju uveljavljajo teoretiki socialistične civilne družbe socialistično-liberalen koncept samoiniciativne solidarnosti in samoorganizacije. V nasprotju s socialdemokratskimi pogledi, se zavzemajo za razdržavljanje socialnih služb oziroma storitev in za prenos njihovih

kompetenc v pristojnosti civilne družbe, npr. lokalnih skupnosti (Podmenik in Adam, 1985: 15).

Teorija civilne družbe po mnenju Darke Podmenik in Franeta Adama (Podmenik in Adam, 1985) postavlja v ospredje pomen in vlogo, ki jo ima civilna sfera v procesu demokratizacije. Izhodiščne pozicije te teorije pa je mogoče strniti v sledeče formulacije, ki trdijo da:

- država ni instrumentalno orodje enega razreda, ampak je arena boja, ki je konstituirana na osnovi različnih interesov
- se mora uresničiti reprezentativna parlamentarna demokracij in pravice ter svoboščine
- mora socializem kot družba enakosti temeljiti na poglobljanju razlik med civilno družbo in državo
- je civilna družba prostor, ki legalno zagotavlja izražanje različnih stališč, mnenj, pričakovanj, življenjskih stilov in ideologij
- postaja vse bolj pomembna širitev obsega civilnih in političnih pravic ter vloga države, ki te pravice legalno zagotavlja
- ni mogoče zreducirati vseh oblik boja za emancipacijo na razredni boj, zato mora politika emancipacije upoštevati pomen novih družbenih gibanj in združevati sile, ki delujejo v smeri demokratizacije.

Teorija civilne družbe dokazuje, da je razvoj demokracije v sodobnih sistemih odvisen od poglobljanja razlike med državno in civilno sfero. To tezo je mogoče v različnih variacijah in z različnimi poudarki opaziti skozi vse prispevke teoretikov civilne družbe. Pri vzhodnih avtorjih je v tem kontekstu značilno poudarjen problem »javnosti« in političnega pluralizma kot dveh temeljnih momentov, ki konstituiranje civilne družbe šele omogočata (Podmenik in Adam, 1985: 17–18).

Taka civilna družba ni le alternativa etatističnemu socializmu, temveč tudi samoupravnemu socializmu, saj tudi slednji ne pozna funkcionalne diferenciacije, nima institucionalnih mehanizmov za vzpostavitev in varovanje neodvisne družbene sfere, politične svoboščine pa so prav tako zelo omejene (Balažic, 2004: 82).

V nadaljevanju se Darka Podmenik in Frane Adam (Podmenik in Adam, 1985: 22–23) omejita na kritiko samoupravne prakse. Država ne izumira in praktično nikoli ni kazala te

tendence, tako, da tudi najbolj optimistični samoupravni ideolog ne more več pričakovati, da bo do tega prišlo v predvidljivem obdobju. Očitno je tudi, da je obseg političnih svoboščin zelo omejen in da je sposobnost in možnost družbe za samoorganizacijo minimalna. Koncept socialistične civilne družbe, za razliko od samoupravnega modela, pa predpostavlja, da se v družbi lahko pojavljajo različni interesi in posledično tudi konflikti.

Na podlagi izpostavljenih kritik avtorja predlagata naslednjo politično reformo v Jugoslaviji: »Rešitev za Jugoslavijo ne predstavlja niti »dosledno izvajanje sistema« niti »prevlada razrednega nad nacionalnim«, temveč demokratizacija političnega življenja in modernizacija gospodarstva. Teh dveh procesov pa ni mogoče izpeljati brez oživitve civilne družbe (Podmenik in Adam, 1985: 24).« Tak sistem mora vključevati tudi politični pluralizem (kot možnost političnega izražanja in delovanja v okviru neodvisne Socialistične zveze), neodvisne sfere javnosti in pravno državo. Model socialistične civilne družbe zato zahteva prenovu SZDL, kjer bi morali najti mesto vsi posamezniki in skupine, ki hočejo odgovorno in argumentirano razpravljati o kakem političnem problemu. Tu ne bi smela obstajati nobena predhodna selekcija ali cenzura. Javne tribune v Cankarjevem domu so eden prvih zametkov avtonomne javnosti in izrazov civilne družbe. Pojavljajo se tudi drugi mediji, skozi katere se artikulira neodvisna javnost: profesionalna društva in združenja, t. i. alternativno novinarstvo, subkulturne institucije itd. Skupine za zaščito svobode izražanja in državljanskih pravic, druge iniciativne skupine ter združenja občanov (ekološke, mirovne itd.) pa bi morale igrati še pomembnejšo vlogo – v okviru ustave in v koordinaciji s SZDL (Podmenik in Adam, 1985: 27).

Zaključek njunega prispevka jasno napoveduje nekatere ključne dogodke v Sloveniji in Jugoslaviji, ki so se zgodili na prelomu iz osemdesetih v devetdeseta leta:

»Od procesa revitalizacije civilne družbe, ki smo ga v okviru tega uvoda definirali kot razvoj v smeri političnega pluralizma, neodvisne javnosti in pravne države, je bistveno odvisna usoda Slovenije in Jugoslavije v prihodnjih letih in desetletjih. Preprečevanje tega razvoja bi imelo za posledico tehnološki, gospodarski, socialni in civilizacijski zastoj (Podmenik in Adam, 1985: 27).«

Interpretacije in koncepti, ki jih zagovarjata Darka Podmenik in Frane Adam pomenita najresnejši postmarksistični spoprijem s ponovnim odkritjem civilne družbe. Izhajata iz trendov, ki se odvijajo v vzhodnoevropskih socialističnih državah, vključno z Jugoslavijo. Koncept demokratičnega socializma je v javnosti doživel ostre kritike: vrh Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) je obtožil idejne tvorce civilnodružbenih razmišljanj za srednjeevropske nacionaliste. Očitki so bili poleg tega namenjeni tudi ZSMS in slovenski ZK, ki ne zna ali pa noče obračunati s t. i. »meščansko desnico«. Akterji civilne družbe so bili obtoženi, da pod plaščem pluralizma marksizmov izvajajo meščansko duhovno kontrarevolucijo, katere »perjanica in ideološki hit« je teorija civilne družbe. Resnični cilj te teorije pa naj bi bila uzakonitev birokratskega etatizma, ukinitve družbene lastnine, odpuščanje delavcev in razprodaja strojev, ideologija »enakih pravic«, torej obnovitev buržoazne demokracije z večstrankarskim sistemom (Balažic, 2004: 83).

Pojem socialistična civilna družba pa je v razprave pri nas prineslo tudi pismo Johna Keana, ki ga je pisal Paulu Picconeju, uredniku newyorške revije Telos. Keane mu je pisal z namenom, da bi Telos izdal tematsko številko revije na temo: socialistična civilna družba. Po Keanovem mnenju bi omenjena številka Telosa lahko na nov in zanimiv način prispevala k naraščajočemu – pa vendar zapoznelemu – teoretskemu ukvarjanju s prihodnostjo demokratičnega socializma v režimih poznega kapitalizma in avtoritarnih režimih državnega socializma (Keane, 1985: 29).

Razlog teoretskega ukvarjanja s prihodnostjo demokratičnega socializma je kriza v katero so ti sistemi zašli. John Keane (Keane, 1985: 29–30) meni, da bi morala takšna teorija demokracije, ki bi lahko rešila krizo, za enega svojih temeljev sprejeti koncept avtonomnega javnega življenja, kar nadalje pripelje do zagotovitve pluralizma neodvisnih javnih sfer. To pa je točka, ko Keane v svojo razpravo vpelje koncept civilne družbe, ki se mu zdi z vidika redefinicije demokratičnega socializma dovolj relevanten, da ga pri tem uporabi.

Keane (Keane, 1985: 30) si je koncept socialistične civilne družbe zamislil na naslednji način. Na eno stran je postavil avtonomijo javnega življenja, na drugo stran oziroma nasproti pa institucije države. Dialektika med civilno družbo in državo je koncipirana kot omejevanje državne oblasti, moči kapitala in patriarhalnih oblik življenja (nad civilno družbo) z družbenimi boji, ki odpirajo nova področja avtonomije in s tem omogočajo, da civilna družba deluje neodvisno. Braniti civilno družbo pomeni obnoviti in okrepiti pluralizem z zakonom

zagotovljenih in demokratičnih oblik družinskega, ekonomskega in družbenokulturnega življenja, ki so neodvisne od dometa in moči državnih institucij. Po drugi strani pa je potrebno razmejiti in rekonstruirati politično-administrativne institucije. Zato je potrebno preoblikovati funkcije državnih organizacij v koordinatorje in regulatorje družbenih in meddružbenih oblik življenja.

John Keane nadaljuje sledeče:

Če bomo »demokratično pot v socializem« razumeli na ta način, se bomo izognili znanim zablodam anarhizma in totalitarizma; s krmarjenjem med »liberterstvom« in »dirigizmom« bi ovrgli predpostavko, da bi država lahko kdajkoli izpodrinila civilno družbo ali vice versa, s tem pa bi obranili in obogatili sodobno liberalno načelo, da mora biti delitev države in civilne družbe trajna značilnost sleherne emancipirane družbene in politične ureditve, ki v njej moč, spori in sprejemanje odločitev (ter torej zgodovinskost sama) ne bodo več predmet zasebnega prilaščanja (Keane, 1985: 30).

Perspektive socialistične civilne družbe kot jih predpostavlja Keane (Keane, 1985: 55–56) so možne v več smereh. Keane meni, da je ena izmed nalog sodobne socialistične teorije in prakse h kateri lahko pripomore teorija socialistične civilne družbe ta, da razvija dovolj domišljeno potrebo – v okviru in izven sindikalnega gibanja – po oblikah konkretne, družbeno koristne aktivnosti, ki ne temeljijo na psevdoimperativih gospodarske rasti, polne zaposlenosti, meznega dela in visoke produktivnosti. Civilna družba bi lahko postala tudi prizorišče demokratično organiziranega in družbeno koristnega dela, podobnega tipa, kot se je kristaliziral v sedanjih eksperimentih na področju projektov v lokalnih skupnostih (*community projects*), delavskih kooperativ in programov vzajemnosti. Prav tako bi lahko produkcijo v okviru civilne družbe opisali kot »kraljestvo svobode«, kjer posamezniki in skupine, sami ali v svobodni asociaciji z drugimi, avtonomno proizvajajo dobrine in storitve, izven državnih in tržnih omejitev.

Vpliv teorije Johna Keana je bil eden izmed tistih vplivov iz tujine, ki so v osemdesetih v Sloveniji vzpodbudili val teoretičnih razprav na temo civilne družbe. Keanov prispevek je pomemben predvsem, če ga ocenjujemo z vidika sprožilca razprav na temo demokratičnega

prehoda znotraj socializma. Že sam izraz »socialistična civilna družba« je poskrbel za vrsto teoretskih polemik in razprav o ustreznosti in logičnosti tega izraza.⁷

5.4. Koncept socialistične civilne družbe

Kot smo omenili že v prejšnjem poglavju, so z izrazom »socialistična civilna družba« označevali tudi tiste koncepte, ki so civilno družbo utemeljevali z marksistično filozofijo in na podlagi socialističnih idej.⁸ Civilna družba je sprva obstajala predvsem kot pojem znotraj postmarksističnih teoretskih krogov, v drugi polovici osemdesetih let pa je pojem prodrl tudi v besedišče oblasti oziroma ZKS.

Samoupravljanje se je začelo povezovati s civilno družbo šele kot reakcija na postmarksistični diskurz civilne družbe.⁹ S tem, ko so v samem vrhu ZK govorili o civilni družbi na spravljiv način in jo pojmovali za svojo, pravo ter samoupravno in socialistično družbo, je bila dana zelena luč za javni dialog na to temo. Centralni komite slovenske Zveze komunistov je zavzel stališče, da koncept samoupravljanja med prvimi na svetu ponuja deetatizacijo in da zato novi koncepti niso potrebni. Takratna neformalna opozicija (na čelu z ZSMS, novimi družbenimi gibanji in nekaterimi intelektualnimi krogi) pa je zagovarjala ravno nasprotno stališče. Trdila je, da podružbljanje države vodi do uničenja civilne družbe, samoupravljanje pa stoji na mestu ukinitve razlike med civilno družbo in državo kljub temu, da priznava, da neki miti socializma bledijo. Tu se pojavi, že omenjena oblastna interpretacija civilne družbe, ki jo je zastopal predvsem Adolf Bibič. Le-ta zanika alternativnost civilne družbe v razmerju do

⁷ Sintagma »socialistična civilna družba« se je namreč zdela kot logični nesmisel (Mastnak, 1990). Nekateri avtorji pa so menili, da je izraz »civilna družba« kapitulacija socialistične misli. Obstajalo je tudi več avtorjev, ki tega termina niso zavračali, pod tem pojmom pa so razumeli različne podvsebine. Mnenja nekaterih drugih teoretikov pa so bila med obema omenjenima interpretacijama: s simpatijo so gledali na ideje, ki jih je zajemal pojem »civilna družba«, zavračali pa so sam pojem (Bibič, 1990: 87–88).

⁸ Adolf Bibič (Bibič, 1987a) npr. pravi, da je koncepcija civilne družbe, ki jo zagovarja tako tesno povezana – v naših razmerah – s socialističnim samoupravljanjem, da jo je torej primerno imenovati »samoupravna civilna družba«.

⁹ O tem tudi v Prilogi A: Intervju z dr. Tomažem Mastnakom, Ljubljana, 17. februar 2005.

samoupravnega socializma; koncept civilne družbe, ne le, da ne more biti alternativa samoupravnemu socializmu, ampak je samoupravljanje bistvena sestavina in poglobljena smer razvoja civilne družbe v socializmu. Zato Bibič sklepa, da je smiselno govoriti o samoupravni oz. socialistični samoupravni civilni družbi (Balažic, 2004: 78–80).

Oblast se je trudila vključiti civilno družbo v marksističen jezik in jo preinterpretirati – predvsem v gramscijanskem duhu – ter dokazati, da gre za »organsko« in bistveno sestavino idealno zamišljenega socialističnega samoupravljanja, ki si ga je prizadevala uresničiti ZK. Še več, poskušalo se je prikazati, da je socialistično samoupravljanje pravzaprav uresničevanje prave civilne družbe in nič manj kot programski cilj ZKS (Mastnak, 1990a: 3).

Koncept, ki enači civilno družbo s samoupravljanjem je s strani tistih teoretikov civilne družbe, ki so zastopali nasprotno interpretacijo doživel močne kritike. Te so bile uperjene predvsem na državni etatizem, odvisnost samoupravljanja od vloge ZK in nezmožnost uresničevanja njegovih temeljnih elementov v praksi. Te kritike je ponovno komentiral profesor Adolf Bibič in delno relativiziral prej postavljen koncept enačenja civilne družbe s samoupravljanjem. Tokrat se Bibič ni več strinjal z izenačitvijo obeh pojmov in se je postavil na stališče, da je samoupravljanje bistvena sestavina civilne družbe. Na ta način je želel preklicati trditev, da je samoupravljanje vsa civilna družba. Samoupravljanje je bilo po tej zadnji »verziji« prikazano predvsem kot načelno jedro in perspektiva razvoja civilne družbe v socializmu (Balažic, 2004: 81).

Samoupravna oziroma oblastna koncepcija civilne družbe se je sklicevala na Marxovo vizijo t. i. »svobodne asociacije proizvajalcev« in na teoretsko dediščino Antonia Gramscija ter njegovo pojmovanje civilne družbe kot kulturno-politične hegemonije. Temeljila pa je na nekaterih tradicionalnih marksističnih načelih, ki so bila podlaga tudi za institucionalno ureditev v jugoslovanskem realnosocialističnem genotipu. Izpostavimo lahko predvsem dve načeli:

– ukinitvev razlikovanja oz. preseganje dualizma med družbo in državo, ekonomijo in politiko, javnim in zasebnim ter vzpostavitev pristne, neodtujene in neposredovane (resnične) človeške skupnosti v smislu Marxovega ideala komunistične družbe

– uveljavitev neposredne demokracije (delegatski sistem), ki izhaja iz proizvodjalne sfere v tem smislu, da postane delavec v združenem delu kot integralni samoupravljaec nosilec odločanja o presežni vrednosti

Ta načela v jugoslovanski praksi niso funkcionirala tako, kot so bila zamišljena in so povzročila vrsto problemov, ki so sam koncept samoupravljanja in samoupravne civilne družbe postavila pod vprašaj. Kot bolj realen koncept se je zato kazalo soupravljanje. Na mikro ravni to pomeni ločevanje med kolektivom in podjetjem, med delavstvom in menedžmentom, na makro ravni pa med družbo in državo, med politiko in gospodarstvom (Adam, 1987: 8–9).

Zagovorniki socialistične civilne družbe so se v svojih tezah, kot že omenjeno, pogosto sklicevali na Antonia Gramscija. Gramsci je v središče svojega preučevanja politike postavil odnos med civilno družbo in državo oziroma med civilno družbo in politično družbo. Pomembno mesto v njegovi teoriji civilne družbe zaseda ideja asociacionizma, kar kaže tudi na tesnejšo vsebinsko povezanost te teorije z Marxovimi idejami. V zvezi z Gramscijevo idejo asociacionizma je potrebno napisati, da je povezana z idejami in praktičnimi izkušnjami, ki jih je imel Gramsci v zvezi z gibanjem tovarniških svetov v Italiji. Tovarniški sveti so bili neka specifična oblika asociacionizma in zato, ko gre za Gramscijevo koncepcijo civilne družbe in države, te Gramscijeve izkušnje ne smemo zanemariti (Bibič, 1987: 15–16).

Na Gramscijev koncept pa je imelo vpliv še nekaj drugih dejavnikov, kot na primer: izkušnje in spoznanja, ki jih je Gramsci pridobil pri oblikovanju in delovanju partije, soočenje s fašistično likvidacijo avtonomnosti civilne družbe in njenimi teoretičnimi opravičevalci, Crocejeva dialektika razlik in njegovo priznavanje razlikovanja civilne družbe in države ter potreba po novi strategiji socializma (Bibič, 1987: 15–16).

Civilne družbe pri Gramsciju ne moremo razumeti brez pojma hegemonije. Le-ta je tesno povezan s civilno družbo. Gramsci namreč civilni družbi pripisuje funkcijo hegemonije, ki jo vladajoča skupina izvaja nad vso družbo. Hegemonija se »zgodí«, ko se zavest družbenih skupin in s tem tudi njihova homogenost in organiziranost dviga od ozkih ekonomsko-korporativnih interesov do stopnje, ko ena izmed ideologij ali ena izmed njihovih kombinacij ne postavlja več vprašanj zgolj z ekonomsko-korporativne ravni, pač pa z univerzalne ravni in s tem ustvari hegemonijo temeljne družbene skupine nad vrsto podrejenih skupin. Gramsci

tako hegemonijo označuje s pojmi vodilen, vpliven itd. – predvsem z vidika intelektualnega in moralnega vodstva. Za hegemonijo pa uporablja tudi sledeče izraze: prepričevanje, morala, disciplina, svoboda, najpogosteje pa kot načelo privolitve (*consenso*) nasproti načelu sile (*forza*). Hegemonija ima v tem primeru svojo specifično prvino v kulturnem in vzgojnem vplivu, ki ga uresničuje določena hegemonjska skupina in nasprotuje golemu odnosu sile (Bibič, 1987: 21–23).

Tu lahko izpostavimo nekatere glavne poudarke v dialektiki civilne družbe in države. Gramsci integralno državo razume kot formulo, kjer je država seštevka civilne in politične družbe, kar nadalje pojasni tudi kot: hegemonija obdana z oklepom prisiljevanja. S to formulo pa Gramsci ne zanika razlike med civilno družbo in državo. Koncept argumentira ravno nasprotno, in sicer, da je potrebno razbremeniti politično družbo in povečati (oz. vrniti) pristojnosti civilne družbe. Vzpostaviti torej državo, ki bo ločevala med civilno družbo in državo v ožjem smislu. Država naj bi po njegovem mnenju temeljila na civilni družbi kot nosilki soglasja, hkrati pa naj bi bila zavarovana z minimalno mero prisile, ki jo zahteva stanje stvari. Končni cilj procesa dialektike med civilno družbo in politično družbo je etična država, v kateri bi se prej omenjena formula integralne države »skrčila« in bi bila odpravljena politična družba v smislu prisile. To naj bi bil tudi končni cilj socialističnega gibanja (Bibič, 1987: 27–28).

Pavel Gantar (Gantar, 1987: 43) meni, da razmeroma hitro recepcijo diskurza o civilni družbi v delu odzivne javnosti, na primer med novinarji, publicisti, književniki itd., lahko razlagamo kot izraz želje po demokratizaciji. Sprašuje pa se, zakaj je razprava o civilni družbi tako hitro postala sestavni del samoupravnega diskurza? Še posebej zato, ker je koncept civilne družbe v enem izmed bistvenih točk nasprotujoč samoupravnemu diskurzu, in sicer na točki, ko govorimo o odmiranju države. Pojavlja se tudi vprašanje, ali gre pri prisvojitvi, preformulaciji in vključevanju elementov civilnodružbene razprave v besedišče ZK za taktično potezo oblasti, s katero hoče razpravi o civilni družbi odvzeti njen kritični potencial. Gantar (Gantar, 1987: 43) pravi: »Menim, da gre tudi za to, vendar ne samo za to. Navkljub temeljnemu antagonizmu med konceptom civilne družbe in samoupravnim diskurzom, ki ga zaznamuje vprašanje o odmiranju države, pa je prav vprašanje države in državnega intervencionizma tista točka, ki omogoča vključitev koncepta civilne družbe v samoupravni politični diskurz.«

Ko se koncept civilne družbe obrača proti vsemogočnosti države, se obenem izpostavlja oz. ponuja integraciji v samoupravni diskurz. Samoupravna prisvojitve koncepta civilne družbe se namreč ni odpovedala projektu odmiranja države, pač pa je to odmiranje premestila v civilno družbo, kamor naj bi se preselile sedanje paradržavne institucije kot je ZK, sistem samoupravljanja in izražanja interesov. Po drugi strani pa se samoupravni diskurz skrbno izogiba vprašanju političnega pluralizma in asocialistične ter tudi akapitalistične narave novejših razprav o civilni družbi (Gantar, 1987: 43).

5.5. Civilna družba kot nemarksističen oz. postmarksističen diskurz

Razprava o civilni družbi v osemdesetih se je ločevala tudi na točki sprejemanja ali zavračanja marksistične filozofije v povezavi s civilno družbo. Tako so se interpretacije ločile na marksistične in na nemarksistične oz. postmarksistične.

Z izrazom postmarksizem v formalnem smislu opredeljujemo pluralnost teoretskih diskurzov, ki so se osvobodili hegemonije marksistične teorije in nekaterih njenih bolj ali manj samoumevnih postulatov. V tem smislu lahko oznako postmarksizem uporabimo samo za tiste razprave in teoretike, ki izhajajo iz marksistične intelektualne dediščine. Nesmiselna pa je za teoretike, ki izhajajo iz nemarksističnih intelektualnih tokov (Gantar in Mastnak, 1987: 1570).

Kljub temu se je v osemdesetih letih s postmarksizmom označevalo tudi tiste razprave, ki niso izvirale iz marksistične miselne tradicije in so, ravno nasprotno, pomenile prelom z njim – torej postmarksizem predvsem kot ne-marksizem oz. antimarksizem. V sociološkem smislu je mogoče nastanek postmarksizma pojasniti v kontekstu določenih družbenih procesov in intelektualnih tokov v poznih sedemdesetih in osemdesetih letih. V vzhodni Evropi lahko vzroke za nastanek postmarksističnih intelektualnih strujanj iščemo v zlomu reformnega komunizma in v nefunkcioniranju socialistične države. Pri tem je treba izpostaviti gospodarske reforme, ki so jih od srede šestdesetih let naprej poskušali uvesti v skoraj vseh evropskih socialističnih državah. Izkazalo pa se je, da te reforme brez sprememb političnega sistema niso možne (Gantar in Mastnak, 1987: 1571).

Večina avtorjev, ki jih lahko uvrstimo v postmarksistične teoretske tokove, posveča veliko pozornost liberalni in demokratični teoriji. Ortodoksni marksizem je v imenu »razredne

demokracije« popolnoma diskreditiral vprašanja, ki so jih sprožili teoretiki demokracije in liberalizma v obdobju političnega in ekonomskega vzpona meščanstva. Demokraciji in liberalni politični teoriji pa posebno ugodne prihodnosti niso pripisovali niti nemarksistični teoretiki. Ta trend se je s pojavom postmarksizma obrnil – vendar predvsem v smislu teoretskega prilaščanja liberalnih in demokratičnih teorij. Postmarksizem pa je v razprave prinesel tudi na novo oživljeno zanimanje za problematiko civilne družbe in države. »Lahko celo trdimo, da je prav ta problematika v središču postmarksističnih pristopov (Gantar in Mastnak, 1987: 1573).« Čeprav se pogledi in pristopi k tej temi pri posameznih avtorjih pomembno razlikujejo, je temeljna značilnost, ki jo poudarjajo, ta, da ne gre odpravljati razlike med civilno družbo in državo, ter, da je prav ta razlika velikega pomena na analitični, normativni in politični ravni (Gantar in Mastnak, 1572-1573).

V prejšnjih poglavjih smo kot tuja avtorja, ki sta vplivala na razprave pri nas, izpostavili Johna Keana in Antona Gramscija. Gramscijev prispevek pa je bil, nasprotno kot Keanov, pri velikem delu intelektualcev pri nas spregledan. Igor Lukšič (Lukšič, 1990: 114) navaja, da je bil Gramsci preprosto ignoriran in pri nemarksističnih avtorjih ni nastopal niti kot referenčna točka, ker je v Sloveniji veljal za marksista, čeprav v svetu njegova filozofska usmeritev ni enoznačna. Marksizem je kot presežen, neperspektiven in neproduktiven veljal predvsem pri tistih teoretikih, ki so se postavili nasproti oblastni marksistični interpretaciji civilne družbe in povečini zagovarjali t. i. »alternativni« koncept. Alternativni koncept civilne družbe je bil namreč določen predvsem kot alternativa marksizmu in teorijam znotraj marksistične oz. socialistične misli. Po tej logiki se je bilo torej tudi z Gramscijem nesmiselno ukvarjati (Lukšič, 1990: 114).

Pri zavračanju marksizma in sorodnih konceptov je šlo predvsem za to, da se je civilna družba pri nas lahko (le) na tak način – kot alternativa marksizmu in samoupravni praksi – konstituirala kot alternativen oziroma nasprotujoč subjekt v družbenem in političnem sistemu. Tako koncepcijo civilne družbe in njeno teoretično postmarksistično pozicijo je v začetku osemdesetih zagovarjala predvsem t. i. »alternativna scena« na čelu z novimi družbenimi gibanji. Kot postmarksistične koncepte lahko označimo tudi tiste interpretacije civilne družbe, ki so poudarjale, da je civilna družba demokratična opozicija socializmu, v večji meri pa zraven lahko uvrstimo tudi koncept demokratičnega socializma in tisto interpretacijo civilne družbe, ki le-to povezuje s konstitucijo slovenskega naroda. Vse te interpretacije namreč družijo zlasti nasprotovanje marksistični tradiciji in socialistični praksi, ki je bila iz nje izvedena.

Tudi Tomaž Mastnak in Pavel Gantar (v Lukšič, 1990) ugotavljata, da je povečanje števila razprav na temo civilne družbe povezano prav z zatonom marksizma.

Igor Lukšič (Lukšič, 1990: 127) ugotavlja, da so številni očitki konceptom civilne družbe, ki kot podlago uporabljajo marksizem, zgrajeni ravno na spregledu oz. ignoriranju Gramscijevega prispevka. Na mestih, kjer pa Gramsci je zajet v kritike, pa njegova misel ni zajeta v celoti in je zato pomanjkljivo prikazana. Ponovno odkritje civilne družbe kot alternativnega koncepta v osemdesetih je bilo tako predvsem ponovno odkritje civilne družbe proti obstoječim konceptom in pozabljenemu pojmu civilne družbe v socializmu oziroma socialistični teoriji. Gramsci v marksistični teoriji dvajsetega stoletja zastopa nekatere ideje civilne družbe, ki pa so bile, predvsem zaradi »boja« proti marksizmu, spregledane oz. ignorirane. Ironija pa je v tem, da so se njegove ideje zdele alternativni sceni nove, antimarksistične in prav zato potrebne uveljavitve in utrditve (Lukšič, 1990: 127).

V razpravah med marksističnimi in postmarksističnimi pristopi je relevantna tema, ki ločuje ene in druge, zlasti vprašanje razmerja med socializmom in demokracijo. S postmarksističnega vidika je demokracija veljala za »višjo« vrednoto od socializma, »meščanske« pravice in svoboščine pa za pomembnejše od socialističnih vrednot in načel. Marksistična formula, da ni demokracije brez socializma, pa je bila razglašena za neresnično (Gantar in Mastnak, 1987: 1573).

Postmarksistična teorija pa je, tako kot mnoge druge, doživela tudi kritične ocene. Nekatere izpostavi Adolf Bibič (Bibič, 1987b). Pravi, da je za postmarksiste »simptomatično, da so njihove kritike zgrajene na nepoglobljeni in površni analizi zgodovine marksistične misli. Temu lahko pridružimo tudi ugotovitev Igorja Lukšiča (Lukšič, 1990), da je bil del Gramscijeve miselne zapuščine pri postmarksističnih teoretikih enostavno spregledan. »Ena od pomanjkljivosti postmarksizma je, da osiromaši marksistično tradicijo in da se potem bori proti tako zreducirani marksistični tradiciji (Bibič, 1987b: 1584).« Postmarksisti tako na primer vztrajajo pri tezi, da marksizem vztraja samo pri delavskem razredu oziroma razredih in da zato obstaja razredni redukcionizem brez priznavanja vsakršnih drugih silnic. Ta teza pa je enostranska in temelji predvsem na prezrtju drugih sestavin marksistične tradicije. »Posebej pa to velja, če uporabimo to tezo za novejši razvoj in razvoj tiste marksistične struje, ki se sklicuje na samoupravljanje. Samo dejstvo, da razpravljamo v novejšem času o pluralizmu v

socialistični družbi, oporeka tezi o tem razrednem redukcionalizmu, ki ga postmarksizem pripisuje marksizmu (Bibič, 1987b: 1584).«

Močne kritike marksistične miselne tradicije s strani teoretikov alternativne civilnodružbene scene so dokazovale, da je razprava o civilni družbi pri tem delu teoretikov artikulirana zlasti kot postmarksističen diskurz. V razpravah o civilni družbi v osemdesetih letih so bile pri nas postmarksistične teorije številčneje in so imele večji vpliv na dogajanje povezano s civilno družbo kot pa tiste interpretacije, ki so utemeljevale aktualizirano razpravo o civilni družbi na podlagi marksistične tradicije, upoštevajoč Karla Marxa, Antonia Gramscija, itd. Na večji vpliv postmarkizma v družbenih teorijah je vplivalo predvsem realno oz. praktično dogajanje, kjer so se politični oz. družbeni sistemi, ki so imeli svoje korenine v marksistični teoriji pokazali kot nesposobni reševanja nastalih problemov. Pri nas je samoupravni socialistični sistem, tako kot socializem v drugih vzhodnoevropskih državah, zašel predvsem v gospodarsko krizo iz katere ni našel prave poti. Postmarksistični teoretiki civilne družbe, ki so na podlagi empiričnih dokazov razglašali marksistično tradicijo kot preživel in neustrezen družbeni koncept so zato imeli v javnosti večji vpliv in večjo legitimnost kot marksistični teoretiki.

5.6. Civilna družba kot izraz zahteve po javnosti

Znotraj civilnodružbenih pobud v osemdesetih letih so bile zahteve po svobodi govora, združevanja in javnega izražanja mnenj ene izmed najglasnejših. Šele uresničitev teh pravic, je namreč predpostavljala možnosti demokratizacije samoupravnega socialističnega sistema. Boj za demokracijo je tako vključeval tudi boj za neodvisno in odprto javnost.

Javnost, kot jo je predvideval samoupravni socializem v Jugoslaviji, je imela nekatere osnovne pomanjkljivosti. Darka Podmenik (Podmenik, 1987: 166) na primer navaja rezultate javnomnenjskih raziskav, ki dokazujejo, da je po letu 1980 naraščalo število vprašanih, ki so menili, da imajo majhne možnosti na vplivanje in da politiki njihovo mnenje pri odločanju zelo malo upoštevajo oziroma ga ne upoštevajo. Najšibkejši člen v samoupravni verigi prenosa mnenj pa je predstavljal delegatski sistem. Povezava med delegati in njihovimi bazami je bila slaba, delegati so bili med seboj slabo povezani in strokovno niso bili kos

odločitvam, ki so jih potrjevali. »Gre torej predvsem za formalizem, oziroma navidezno demokratično sprejemanje odločitev (Podmenik, 1987: 116).«

V osemdesetih letih beležimo spremembe na področju javnosti in javnega mnenja. Vzrok teh sprememb so bili javno objavljeni podatki o jugoslovanski prezadolženosti, posledična razprava o krizi pa je sprožila pravo erupcijo različnih mnenj, ki je močno preseгла prejšnje delegatske okvire javnosti. Različna mnenja so prišla v javnost najprej v strokovnih razpravah v strokovnih časopisih in na strokovnih srečanjih. Množični časopisi in revije so pričeli neposredno objavljati mnenja strokovnjakov, začenši z soočanjem različnih mnenj (predvsem s področja ekonomije in prava), nato s soočanjem strokovnih mnenj z mnenji politikov, sledila pa je vključitev širšega občinstva v razpravo. Časopisi so odprli ali razširili rubrike v katerih so se oglašali bralci. Popularizirala so se mnenja in pobude mladinske (sub)kulture. Tisk, takrat najmanj centraliziran medij, se je diferenciral glede na stopnjo kritičnosti in mnenjske inovativnosti (Podmenik, 1987: 116).

Darka Podmenik (Podmenik, 1987: 116–117) ugotavlja, da so se teme, ki jih je prinašala novo konstituirana razprava v javnosti, dotikale aktualnih problemov v družbi in jih lahko povežemo s pobudami civilne družbe v osemdesetih. V povezavi z gospodarsko in družbeno krizo se je razpravljalo o (ne)odvisnosti ekonomije in politike, (ne)odvisnosti strok in politike, (ne)možnosti za legalizacijo štrajkov, o slabosti združenega dela in delitve dohodka, o slabostih delegatskega sistema, (ne)možnosti neposrednih volitev, predpostavkah političnega pluralizma in vlogi SZDL ter sindikata. Na znanstveno-kulturnem področju so bile v ospredju razprave o zgodovinskih značilnostih posameznih narodov, razprave o šolskem sistemu, o svobodi intelektualnega dela in mišljenja, itn.

Mnenjska javnost predstavlja izraz dogajanja v civilni družbi, izraža mnenja o zadevah, ki imajo v (civilni) družbi širši pomen oziroma se nanašajo na večje število posameznikov. Mnenja se soočajo v posebnih institucijah, pri čemer je daljnosežni pomen tega izražanja zagotovljen z obstojem predstavniških institucij, ki vplivajo na državno politiko. Na eni strani imamo tako procese formiranja in izražanja mnenj, ki se dogajajo bližje civilni družbi in na drugi strani procese soočanja teh mnenj, politične participacije in političnega vplivanja. Slednji procesi pa se odvijajo bližje sferi države. Praktično je ti dve vrsti procesov težko ločiti, ločevanje pa je smiselno zaradi poudarka avtohtonosti in avtonomnosti iz civilnega življenja izhajajočih mnenj. Večina kritičnih teoretikov sodobnega kapitalizma namreč

ugotavlja, da je ta avtohtonost grobo kršena s strani države, v socializmu pa ta avtohtonost in avtonomnost mnenj sploh še ni bila vzpostavljena (Podmenik, 1987: 118).

Pogoji za obstoj javnosti kot jih navaja Darka Podmenik (Podmenik, 1987: 118) so: diferenciacija družbenega sistema na podsisteme (razločevanje med civilno družbo in državo), ustreznost stopnja modernizacije, različna mnenja, katerih nosilci so subjekti, ki imajo določeno družbeno moč, institucije, kjer je možno mnenja javno izražati in soočati, inteligenca, ki je mnenja sposobna artikulirati, popularizirati in interpretirati. Potrebna je tudi zakonodaja, ki štiti obstoj in zagotavlja nemoteno delovanje celotne javnosti (Podmenik, 1987: 118). »Obstoječa samoupravna institucionalna struktura večjega dela teh pogojev ne zagotavlja, pač pa je velik del omenjenih »novih« mnenj mogoče razumeti kot iniciativo za vzpostavljanje teh pogojev (Podmenik, 1987: 118).«

Zahteve civilne družbe v osemdesetih, da se vzpostavi in institucionalizira avtonomna in neodvisna javnost, lahko interpretiramo kot zahteve, da se vzpostavi eden izmed osnovnih temeljev civilne družbe. Koncept civilne družbe kot zahteve po javnosti je vključeval tudi zahteve po zagotovitvi pravne države in uzakonitvi državljanskih pravic, med katerimi je imela pravica do javnega življenja posebno pomemben položaj.

Empirično je mogoče dokazati, da se je civilna družba v Sloveniji kot alternativni koncept konstituirala, čeprav svobodi govora in združevanja nista bili zagotovljeni v polni oz. zadovoljivi meri. Morda je nenavadno, da se je civilna družba v Sloveniji konstituirala v pogojih prepovedane svobode govora in združevanja ter v okolju neodprte javnosti, vendar je ravno odsotnost omenjenih svoboščin bila močan in hkrati upravičen razlog za zahteve po svobodi javnega izražanja in združevanja, ki so se kmalu uresničile do te mere, da je že sredi osemdesetih let v Sloveniji mogoče govoriti o obstoju neodvisne in kritične javnosti.

O podobni situaciji piše Pavel Gantar (Gantar, 1987), ko omenja vprašanja civilnih svoboščin, pravno regulacijo avtonomije delovanja posameznikov in skupin itd. Gantar (Gantar, 1987: 47) tako pravi : »Ta »politološka« dimenzija ostaja seveda vseskozi relevantna, še posebej v tistih političnih sistemih, kjer so ta načela v večji ali manjši meri suspendirana.«

Same vzpostavitve neodvisne javnosti pa ne smemo enačiti ali zamenjevati z njeno konsolidacijo. Če se je pri nas pokazalo, da se je avtonomna javnost kot eden izmed temeljev

civilne družbe zmožna vzpostaviti tudi v pogojih totalitarizmov in nesvobode, pa civilna družba ne more delovati, dolgoročno obstajati in v polni meri razvijati svojih potencialov brez odprte javnosti in brez svobode govora in združevanja. Dokaz za to so že teoretična izhodišča, ki obstoj civilne družbe in javnosti pogojujejo z temeljnimi pravicami in svoboščinami posameznika. Drug dokaz pa je praktične narave. Civilna družba se je namreč konsolidirala le v tistih državah, ki so zagotavljale pravico svobodnega izražanja in združevanja ter vzpostavile pravno državo, ki te pravice zagotavlja.

Osemdeseta leta v Sloveniji bi morda najbolje opisali kot preboj idej in temeljnih elementov, ki ustvarjajo civilno družbo. Predstavljajo samo vznik civilne družbe, ki pa ga moramo v okoliščinah (avtoritarnega) samoupravnega socializma kljub vsemu ocenjevati kot izjemno pomembnega za nadaljnji razvoj civilne družbe. Konsolidacija civilne družbe pa je proces, ki bi ga težko povezali z dobrim desetletjem zavzemanja za uresničitev ideje civilne družbe, ki smo mu bili priča v osemdesetih letih. Utrditev in krepitev položaja civilne družbe v Sloveniji pa je tako lahko že predmet drugih raziskav, ki se prične z začetkom devetdesetih let 20. stoletja.

5.7. Civilna družba kot konstituiranje slovenskega naroda

Koncept civilne družbe kot konstitucije slovenskega naroda se je pojavil v sredini osemdesetih let v kontekstu slovenskega nacionalnega programa in je bil reakcija na zaostrovanje nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji. Nacionalno identiteto Slovencev je s civilno družbo povezala predvsem 57. številka Nove revije. V tej številki so bili objavljeni t. i. »prispevki za slovenski nacionalni program«, ki so zavzemanje za civilno družbo povezali z zavzemanjem za avtonomnost in suverenost Republike Slovenije. Avtorji omenjenih prispevkov so ostro napadli jugoslovanski politični sistem, slovensko ZK razglasili za glavnega krivca gospodarske in družbene krize v državi, problematizirali odnos Jugoslavije do Slovenije (predvsem hegemonске vloge Srbov) in poudarili pravico do samoodločbe slovenskega naroda.

Tako interpretacijo je npr. zagovarjal Dimitrij Rupel, ko je govoril, da je za slovenski narod nujno, da se konstituira kot civilna družba (Rupel v Mastnak, 1992: 62–63). Tomaž Mastnak (Mastnak, 1992: 62–63) navaja, da je bilo s tega stališča mogoče analogno ugotavljati, da je

za stanje slovenstva značilna predvsem njegova odsotnost – tako kot je bilo za civilno družbo mogoče ugotoviti, da je njena značilnost predvsem njena odsotnost oziroma pomankanje. Zaključek, ki je tej analogiji sledil je torej bil: Slovenstvo je odsotno, ga primanjkuje in zato ga je treba narediti prisotnega; slovenstvo je cilj, ki ga je treba realizirati, da bi Slovenci lahko živeli »normalno« življenje (Mastnak, 1992: 62–63).

Dimitriju Ruplu in njegovi interpretaciji nasprotuje Taras Kermauner (Kermauner v Mastnak, 1992: 64), ko kritizira povezovanje civilne družbe s slovensko nacionalno identiteto. Zagovarja namreč tezo, da civilna družba temelji predvsem na demokraciji in na veri v ustvarjalnega posameznika, ki oblikuje lastno resnico. Zato je povezovanje civilne družbe s »posvečenim kolektivizmom« oz. magično ideologijo narodne biti, slovenske zemlje, krvi, prednikov in izvirnosti domovine kot najvišje vrednote lahko nevarno. Taka konceptualizacija je lahko nevarna, ker obstaja verjetnost, da civilna družba na ta način postane eden izmed virov za možnost slovenskega narodnega levega totalitarizma ali celo fašizacije.¹⁰

Interpretacijo civilne družbe v povezavi s suverenostjo slovenskega naroda zagovarja Jože Pučnik (Pučnik, 1987: 1256), ko izrazi prepričanje, da je politični pluralizem predpostavka civilne družbe na slovenskem. Po Pučnikovem mnenju (Pučnik, 1987: 1256) to pomeni, da bi morali uzakoniti eno od temeljnih človekovih pravic: pravico do svobodnega javnega političnega združevanja in organiziranega uveljavljanja politične volje državljanov v političnem sistemu. Zastavlja pa si vprašanje, kako naj to poteka v današnji Sloveniji, ki je kot republika tako ustavno kot ideološko premočno odvisna od interesov ostalih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Jože Pučnik (Pučnik, 1987: 1256) zato izraža mnenje, da bi morali uveljaviti dve temeljni zahtevi. Prva zahteva je dokončno uresničenje slovenske državne suverenosti kot suverenosti slovenskega naroda, ki bi s tem postal tudi nacija. Druga zahteva pa je, v povezavi s prvo, uveljavitev civilne družbe v suvereni slovenski državi.

¹⁰ Več o tem v: Nova revija, številka 57, 1987.

Vprašanje združljivosti civilne družbe s kategorijo naroda tematizira tudi Pavel Gantar (Gantar, 1987: 43), ki meni, da poskusi integracije diskurza o civilni družbi v koncepte naroda, ki se iztekajo v pripisovanje »civilnodružbenih atributov« slovenskemu narodu ali celo narodnemu značaju, lahko pripeljejo do razvodenitve¹¹ koncepta civilne družbe. »Formulacije v stilu, naj se »Slovenci organizirajo kot civilna družba« ali pa poenostavljena dihotomija »civilna družba *versus* rodovna družba«, vsaj po mojem mnenju, kažejo na precejšnje nerazumevanje zgodovine koncepta (Gantar, 1987: 43).« Gantar dodaja, da se pri dobršnem delu kulturniške inteligence v predstavah o civilni družbi dejansko skriva nostalgija po narodno-skupnostnem modelu družbene integracije. Tako zahtevajo civilno družbo, pričakujejo pa narodno skupnost. Vsekakor je treba opozoriti, da koncept civilne družbe ni niti protinaroden, niti pronaroden, je preprosto anaroden (Gantar, 1987: 43).

Interpretacija civilne družbe kot konstitucije slovenskega naroda je imela močne posledice v političnem dogajanju proti koncu osemdesetih let, ko se je vprašanje samostojnosti Slovenije zaostrovalo. Močno je k temu zaostrovanju pripomogel pojav Slobodana Miloševića v Srbiji oz. Beogradu, ki je bil do reformatorskih in pozneje odcepitvenih teženj Slovencev skrajno nepopustljiv. Ko so spodleteli vsi poskusi, da bi Slovenija ostala del Jugoslavije, je Slovenija razglasila samostojnost, na katero pa je Jugoslavija reagirala z vojaškim posegom.

¹¹ Gantar razvodenitev pojma opisuje kot prehitro recepcijo civilne družbe kot normativnega koncepta, v katerega je investirano »vse dobro«, vsa demokratičnost ipd. in lahko pripelje do tega, da imamo zgolj še en obči pojem, ki nam služi kot univerzalni odgovor na vse probleme.

5.8. Civilna družba kot moment procesa modernizacije

Pri tem konceptu gre pravzaprav za tematizacijo civilne družbe v okviru enega izmed klasičnih socioloških diskurzov – teorije modernizacije. Koncept civilne družbe kot moment oz. rezultat procesa modernizacije po mnenju Franeta Adama (Adam, 1987: 9) izhaja iz dveh predpostavk:

1. Civilna družba je relacijski oz. korelativen pojem in je smiseln v kontekstu razločevanja med sfero avtonomnih družbenih dejavnosti (družbene samoorganizacije) in sfero države oz. političnega sistema. Pri tem ne gre le za metodološko razločevanje, temveč so pomembni predvsem strukturalno sistemski mehanizmi, ki to razločevanje zagotavljajo.
2. Civilna družba je produkt zgodovinsko-civilizacijskega razvoja – označuje prehod od tradicionalne k posttradicionalni oz. moderni družbi.

Franco Adam (Adam, 1987: 9) pravi, da lahko govorimo o politološki in sociološki ravni analize. Izpostavljamo pa samo politološko raven, ki tematizira problem razločevanja med družbo, državo in ekonomijo ter javnim in privatnim (interesom). Pri tem je pomembna predvsem politična filozofija in doktrina liberalizma 18. in 19. stoletja.

Klasični liberalizem je s svojo kritiko tradicionalnega tipa legitimnosti in z elaboracijo strukturalnih pogojev za razločitev države od družbe vnesel v razvoj političnih sistemov sposobnost dinamičnega reagiranja in prilagodljivosti ter poleg tega sposobnost absorpcije novih družbenih akterjev in dinamičen gospodarski razvoj. In to je ena bistvenih značilnosti procesa modernizacije. V tem kontekstu so temeljna načela liberalizma transhistorična in univerzalna. To dokazuje oziroma priznava tudi postmarksizem in na novo oživljeno zanimanje družboslovcev za klasični liberalizem tako na Zahodu, kot v deželah državnega socializma na Vzhodu. V sistemih državnega socializma, kjer so odpravili politični in ekonomski pluralizem se srečujejo s problemi, ki so pravzaprav posledica odprave avtonomije civilne družbe in pravne države: razveljavitev temeljnih človekovih pravic in svoboščin, nefunkcioniranje pravne države, nezmožnost učinkovite kontrole oblasti, zadušitev zasebne in skupinske iniciativnosti ter posledično inovativnosti in prepletenost gospodarstva in politike, ki se kaže v neoptimalnem gospodarskem razvoju (Adam, 1987: 9–10).

Frane Adam (Adam, 1987: 9–10) tako sklene, da je razlikovanje med civilno družbo in državo oz. oblikovanje strukturalnih mehanizmov in političnih institucij, ki to razločevanje zagotavljajo, pravzaprav element procesa modernizacije. Pri tem pa je poudarek predvsem na politični modernizaciji – oblikovanju moderne politične misli in modernih političnih institucij.

Ta koncept je doživel tudi kritična mnenja. Na Adamov prispevek se sklicuje Pavel Gantar (Gantar, 1987), ko postavi domnevo, da je civilna družba pri Adamu le drug izraz za modernizacijo in da je Frane Adam to teorijo uporabil iz praktičnih razlogov, saj je teorija modernizacije še najbolj primerna za pojasnjevanje procesov liberalizacije (oz. sproščanja prisilnih spon) v ekonomiji in delno tudi v drugih sferah družbenega življenja. Kot ugovor takšni konceptualizaciji civilne družbe Pavel Gantar izpostavi naslednjo dilemo: koncepta kot ga razvije Adam se drži »greh« evolucionizma, nekakšnega tihega prepričanja, da bodo socialistične družbe morale iti po poti sproščanja ekonomskih in političnih spon, ne glede na to, kakšne ovire bodo stale na tej poti.

Modernizacijski teorem ima dvojni status: opisuje značilnosti, obenem pa postavlja vrednostno dimenzijo, ki omogoča kritiko pred ali antimodernih predstav in družbenih razmerij kot zaostalih, pomanjkljivih itd. (Offe v Gantar, 1987: 48). Pavel Gantar (Gantar, 1987: 47) ravno s tega vidika problematizira prej omenjeni Adamov koncept in se sprašuje ali je bil razvit kot analitični model ali pa kot vrednostna sodba razmer, ki jih želi analizirati. Pavel Gantar (Gantar, 1987: 47) tako svojo kritiko zaključi z naslednjo mislijo: »Tako kajpak nikoli povsem natančno ne vemo, ali se »modernizacijski pristop« k analizi socialističnih družb nanaša na identifikacijo in analizo »realnih sprememb«, ali pa na opis poti, po kateri bi te družbe morale iti, če se hočejo izviti iz razvojnih slepih ulic.«

6. Vprašanja in problemi, o katerih se je razpravljalo v okviru civilne družbe

V nadaljevanju navajamo in predstavljamo najpogostejša vprašanja, ki jih lahko zasledimo v razpravah o civilni družbi v osemdesetih letih v Sloveniji oziroma v Ljubljani kot središču civilnodružbenega dogajanja pri nas. Civilna družba je na podlagi teh vprašanj in problemov v javnosti opozorila nase, obenem pa so bila nerešena družbena vprašanja bistvena sestavina teoretskih razprav o civilni družbi.

Civilna družba je kot »blagovna znamka« z imidžem nosilca sprememb združevala številne pobude in zahteve, ki so bile posledica nerešenih problemov v samoupravi socialistični družbi. Kot mobilizacijsko geslo pa je civilna družba združevala celo med seboj nasprotno ideje.¹²

Že Adolf Bibič (Bibič, 1990: 82) je na pregleden način sistematiziral nekatera bistvena in najpogostejša vprašanja, teme in ideje, ki jih je mogoče najti v razpravah in ki konstituirajo in dajejo identiteto civilni družbi v osemdesetih letih v Sloveniji. Te so:

– na področju ekonomije

- Ideja avtonomije podjetja
- Ideja pluralizma oblik lastništva
- Ideja mešane ekonomije
- Pravica do stavke
- Večja pobuda privatne iniciative

Ta aspekt je bil po mnenju Adolfa Bibiča (Bibič, 1990) v razpravah presenetljivo podcenjen.

– na področju politike

- Vprašanje vloge individualnega političnega subjekta – državljana
- Vloga neposrednih volitev, večje število kandidatov
- Kritika omejitve enopartijskega sistema z iniciativami o osnovanju novih asociacij (oziroma strank) in uvedba večstrankarskega pluralizma
- Nadzor in odgovornost v politiki, posebej v sferah, ki razpolagajo s fizično prisilo
- Zahteva za legitimiranje novih družbenih gibanj
- Predlogi za uvajanje pravice za civilno in alternativno služenje vojaškega roka (eden najbolj kontroverznih predlogov)

¹² Več o tem Bibič, 1990.

- Tematizacija problema državljske neposlušnosti
- Posebni predlogi v zvezi s spremembo ustave (referendumi, itd.)
- Zahteve v zvezi s spremembo kazenske zakonodaje (posebej 133. člen)

– na področju kulture:

- Ustvarjanje novega odnosa do t. i. postmaterialističnih vrednot
- Zavzemanje za tolerantnost do različnih subkultur (pojav Punka, Laibach, NSK)
- Zavzemanje za povečan pomen kulturnega, izobraževalnega in znanstvenega ustvarjanja in njegovo avtonomijo

Zgoraj navedene teme in vprašanja so predvsem nekateri značilni predlogi in ideje, ki so proizvod diskusij o civilni družbi. Pri tem je treba poudariti, da vseh idej, ki so nastale v tej sferi ni mogoče enoznačno vrednotiti. Del razprav o civilni družbi je opozoril na pretirano začetno navdušenost v odnosu do ocenjevanja vsega, kar prihaja iz civilne družbe. Pri civilni družbi načelno in konkretno ne gre samo za predloge, ki napeljujejo na svobodo in demokracijo, temveč gre tudi za t. i. »totalitarizem od spodaj«. Gre za pojave kot so npr. šovinizem, patriarhalizem, provincializem, moralno deviantni pojavi, anarhistično nasprotovanje državi in družbi, itd. (Bibič, 1990: 82–83).

K omenjenim vprašanjem oz. temam »dodajamo« še nekatera vprašanja, ki smo jih v analizi razprav o civilni družbi lahko identificirali in o katerih so v osemdesetih letih potekale številne razprave:

Vprašanje kako z vidika »kompleksa« civilna družba – država ovrednotiti samoupravno idejo in njeno praktično tradicijo

To vprašanje je formulirano zelo splošno, vendar je pomembno z vidika ustvarjanja prostora in sfere, kjer so se lahko zastavljala vprašanja o smiselnosti samoupravljanja, o njegovi legitimnosti, o razkoraku med njegovo teoretično zasnovo in praktično izvedbo, itd. Pod tem vprašanjem se skrivajo tudi vse tiste razprave, v katerih je civilna družba zahtevala svoj obstoj in avtonomijo v družbi, oblast pa je bila mnenja, da je ta zahteva že uresničena v samem samoupravnem sistemu.

Renesansa civilne družbe je bila tako v Sloveniji kot v tujini povezana s kritiko resničnih in navideznih pomanjkljivosti marksistične misli. Posebno pa je delovala tudi trditev, da je civilna družba alternativna možnost tako etatističnemu kot tudi samoupravnemu socializmu (Bibič, 1990: 67). V zvezi s tem Adolf Bibič (Bibič, 1990) omenja tudi Johna Keana, ki je po njegovem mnenju, nekoliko nedosledno postavil civilno družbo nasproti etatističnemu in samoupravnemu socializmu.

Vprašanje pravne države in zakonitosti

Vprašanje pravne države je bilo praktično na »dnevnem redu« razprav, ki so potekale v okviru civilne družbe in predvsem v odnosu do oblasti. O tem, da je pravna država mnogokrat obstajala le »na papirju« pričajo tudi besede Milana Kučana na 23. seji Predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (P CK ZKS), ko se je razpravljalo o 57. številki Nove revije: »Oni (avtorji »prispevkov« v 57. številki Nove revije, op. A.T.) govorijo, da mi nismo pravna država; in če bomo mi delali namesto tožilca in sodišča bomo res nepravna država – in v mnogih elementih smo (Magnetogram 23. seje P CK ZKS).«

Vprašanje prihodnosti gospodarskega razvoja v Sloveniji oz. Jugoslaviji

Razprave okrog nadaljnjega gospodarskega razvoja Jugoslavije v prvi polovici osemdesetih let lahko razumemo tudi kot enega od glavnih prožilcev pojava novih družbenih gibanj. Šlo je za vprašanje ali se razvijati naprej v strateške industrije ali pa najti neko vizijo modernejšega razvoja. Ob teh temah so se vsebinsko konstituirale Mladina, ZSMS, in tudi t. i. liberalna struja v ZKS. Te diskusije so potekale znotraj oblastne strukture, ki je, zaradi lastnih interesov, dajala prostor novim družbenim strukturam in pobudam. Interes, da te razprave sploh obstajajo in se razvijajo, je obstajal zato, ker so znotraj ZKS delovali ljudje, ki niso podpirali investicij v težko industrijo, saj se jim je tak razvoj v določenih vidikih zdel vprašljiv.

Vprašanje ohranitve slovenskega jezika

Ta diskusija je bila pravzaprav odgovor oziroma reakcija na politične pritiske iz Beograda. Eden takih pritiskov, ki je vključeval tudi Slovenijo je na primer bila namera, da se

srbohrvaški jezik kot uradni jezik uvede v železniškem prometu po celi Jugoslaviji. Ta poskus pa je bil del širšega načrta, ki je predvideval, da bi se srbohrvaški jezik uvedel v vse večje državne strukture javnega servisa – telekomunikacije, pošta, itd.

Vprašanje nacionalne suverenosti Slovencev znotraj Jugoslavije

Proti koncu osemdesetih let se je vedno bolj zaostrovalo tudi vprašanje nacionalne suverenosti Republike Slovenije v Jugoslaviji. Kot začetek in hkrati vrh razprav v zvezi s tem je potrebno omeniti 57. številko Nove revije, kjer je izšlo kar nekaj t. i. »prispevkov za slovenski nacionalni program«. V tej številki Nove revije je problematiziran odnos Jugoslavije od Slovenije, sam politični sistem in vloga ZK Slovenije v njem. 57. številka Nove revije je v javnosti zelo odmevala, prav tako pa so jo močno obsodili v Beogradu. O njej je razpravljalo tudi Predsedstvo CK ZKS in uradno izrazilo svoja stališča oziroma nasprotovanje do »prispevkov za nacionalni program« v sporočilu, ki je bilo poslano tudi na Predsedstvo CK ZKJ.¹³ V tem sporočilu so »prispevke za nacionalni program, ki so izšli v Novi reviji« ocenili kot stališča, ki so nedemokratična, nesamoupravna, protijugoslovanska in zaznamovana z nacionalno nestrpnostjo ter potvarjanjem zgodovine.¹⁴

¹³ Predsedstvo CK ZKS je izrazilo svoje mnenje o 57. številki Nove revije na svoji 23. seji 26. februarja 1987.

¹⁴ O tem več v Prilogi B: Sporočilo stališč P CK ZKS ob izidu 57. številki Nove revije

SKLEP

V moji diplomski nalogi sem se osredotočil na teoretske razsežnosti civilne družbe v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v Sloveniji. To področje se je pokazalo kot vsebinsko pestro, poleg tega pa tudi zelo pomembno z vidika političnih sprememb, ki so se zgodile v Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja.

Z analizo zapisov iz osemdesetih let, literature na temo civilne družbe in s pomočjo intervjuja Tomaža Mastnaka smo uspeli razločiti najpogosteje izpostavljene interpretacije in koncepte civilne družbe, ki so se pojavljale v osemdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji. Civilna družba se je na začetku osemdesetih let artikulirala predvsem kot alternativa samoupravnemu socializmu. Tako interpretacijo so zagovarjali teoretiki iz vrst na novo vzpostavljene t. i. »alternativne scene«, katere jedro so bila nova družbena gibanja. Sredi osemdesetih let se nato pojavijo še druge interpretacije civilne družbe. Zasedimo lahko koncept socialistične civilne družbe in koncept demokratičnega socializma, ki vlogo »demokratizatorja« socialističnega samoupravnega družbenega sistema pripisuje predvsem civilni družbi. Ti koncepti so si v nekaterih bistvenih točkah nasprotovali, vsi pa so veliko pozornost namenjali odnosu med civilno družbo in državo. Konec osemdesetih let se je pojavila tudi interpretacija, ki je povezovala konstituiranje civilne družbe s slovenskim narodom in je močno vplivala na dogodke povezane s kasnejšim osamosvajanjem Slovenije.

Poleg omenjenih interpretacij sem v svoji diplomski nalogi izpostavil tudi glavne značilnosti razprav o civilni družbi. Le-te so odpirale vprašanje demokratičnosti in nedemokratičnosti civilne družbe ter tematizirale obstoj svobodne in avtonomne javnosti. Civilno družbo so artikulirale kot marksistično oz. nemarksistično razpravo in jo interpretirale kot proces modernizacije naše civilizacije. K tem vprašanjem lahko dodamo tudi široko paleto družbenih problemov, ki se jih je v osemdesetih letih skušalo problematizirati in reševati preko diskurza o civilni družbi. Zato smo, poleg različnih interpretacij civilne družbe, v diplomski nalogi povzeli tudi pomembnejše in najbolj odmevne (družbene) probleme in zahteve, ki so se pojavljale v razpravah o civilni družbi.

Hipotezo, da pojem civilna družba v osemdesetih letih v Sloveniji zajema različne koncepte, da je zelo strukturiran in obsega različne interpretacije, lahko potrdim. Z raziskovanjem različnih zapisov in analizo razprav o civilni družbi, ki so potekle v osemdesetih letih 20.

stoletja v Sloveniji smo lahko identificirali številne interpretacije civilne družbe. Nekatera nasprotja med njimi kažejo na to, da pomena pojma civilna družba v osemdesetih letih ne moremo enopomensko definirati oziroma opisati samo z eno interpretacijo, ampak je interpretacij in konceptov civilne družbe več.

Četudi bi želeli združiti vse interpretacije in poskusili oblikovati eno definicijo civilne družbe, bi bil to zelo zahteven projekt. Predvsem pa tako početje ne bi imelo posebnega smisla in analitičnega učinka, saj bi morali pri tem zanemariti malenkosti, ki ločujejo eno interpretacijo od druge in so bistvenega pomena za razumevanje tematike civilne družbe v osemdesetih letih. Oblikovanje ene definicije pa bi onemogočalo tudi dejstvo, da se niso vse interpretacije pojavile naenkrat, ampak so bile posledica povezanosti razprav o civilni družbi s političnimi, gospodarskimi in kulturnimi okoliščinami.

Interpretacijam in konceptom civilne družbe je namreč skupen močen pečat, ki so jim ga dale specifične gospodarske, kulturne, še posebej pa politične razmere v Sloveniji v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja. Le-te so bile močno povezane z dogajanjem v tedanji skupni državi Jugoslaviji in s takratno mednarodno politično-gospodarsko situacijo. Ta kontekst je bil za razprave o civilni družbi odločujočega pomena in le z upoštevanjem tega konteksta lahko razumemo dinamiko, vsebinsko pestrost in konceptualne premise, ki jih je pri nas oblikovala ideja civilne družbe.

Moje začetno pričakovanje o prisotnosti večjega števila različnih teorij oziroma interpretacij v razpravah povezanih s civilno družbo, se je potrdilo. Pokazalo pa se je tudi, da je, morda še bolj kot različnost interpretacij, zanimivo preučevati različnost področij oziroma problemov, kjer je bila ideja civilne družbe prisotna. Zasledimo lahko zelo močne premike na področju kulture in ekonomije, ki so povezani s civilno družbo in njenimi aktivnostmi. Politični vidik je bil morda najbolj živahen in javno viden, vendar pa to ni bilo edino področje, kjer je ideja civilne družbe našla svoje mesto. V diplomski nalogi dogajanju, ki je bil posledica razprav o civilni družbi, nisem posvečal tako velike pozornosti kot pa sami razpravi o civilni družbi. Na področju neposrednih posledic, ki jih je imela civilnodružbena razprava na življenje v osemdesetih, zato še vedno ostajajo odprte možnosti temeljitejšega politološkega raziskovanja.

Osemdeseta leta so bila v marsičem ključnega pomena tudi z vidika sedanjega položaja Slovenije in slovenske družbe. Politične spremembe, ki jih je izzvala razprava o civilni družbi v osemdesetih, so botrovale samostojnosti Republike Slovenije in zaznamovale obdobje njenega demokratičnega prehoda v devetdesetih letih. V obdobju prehoda so se odvijali nekateri procesi, ki so bili povezani tudi s civilno družbo. Naj omenim le nekatere: preoblikovanje političnega sistema iz samoupravnega socializma v ustavno demokracijo, prehod posameznih struktur in institucij (npr. sindikati, ZKS) prejšnjega režima v sistem ustavne parlamentarne demokracije, proces prehoda civilne družbe iz osemdesetih v nove politične in družbene okoliščine, itd. V zvezi s slednjim je smiselno in aktualno postaviti vprašanje, ali danes v Sloveniji sploh še imamo civilno družbo – predvsem v smislu kritične in odprte javnosti, ki je varuh zasebne sfere in hkrati sogovornik državi. Slednja in prejšnja vprašanja pa so lahko že teme nadaljnjih raziskav, ki bi pomagale pojasniti, kakšna je bila vloga civilne družbe v obdobju demokratičnega prehoda, kje se v Sloveniji danes nahaja civilna družba in kakšno vlogo bi lahko igrala v prihodnosti.

SEZNAM VIROV IN LITERATURE

Adam, Frane (1987): O treh pristopih k pojmu civilne družbe. Družboslovne razprave, 4, 5, str. 5–15.

Anderlič, Tone (1988): Dovolj je bilo sklicevanja na avtoritete. Mladina, 12, 25.marec, str. 9.

Arzenšek, Vladimir (1986): Delavsko gibanje in samoupravni socializem. Nova revija, 5, str. 46–47.

Balažic, Milan (2004): Slovenska demokratična revolucija 1986-1988. Liberalna akademija, Ljubljana.

Bebler, Anton (1987): Civilna družba v realno obstoječem socializmu. Teleks, 43, (36), str. 28–29.

Bibič, Adolf (1986): Civilna družba v socializmu?. Teorija in praksa, 23, (11), str. 1203–1212.

Bibič, Adolf (1986a): Civilna družba je samoupravljanje. Delo, 28. november, str. 18.

Bibič, Adolf (1986b): Enačaj je treba popraviti. Delo, 6. december.

Bibič, Adolf (1987): Civilna družba in država pri Gramsciju. Gramsci, civilna družba in država. Ljubljana.

Bibič, Adolf (1987a): Civilna družba, politična država, samoupravljanje. Teorija in praksa, 24 (12), str. 1606–1616.

Bibič, Adolf (1987b): Civilna družba in njeni sodobni agensi. Teorija in praksa, 24 (12), str. 1583–1586.

Bibič, Adolf (1990): Civilna družba i politički pluralizam. Cekade, Zagreb.

Bibič, Adolf (1993): Civilna družba in demokracija. V: Danica Fink-Hafner in Berni Strmčnik (ur.): Problemi konsolidacije demokracije. Slovensko politološko društvo, Ljubljana, str. 1–19.

Bibič, Adolf (1997): Politološki preseki: civilna družba in politični pluralizem. Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana.

Bobbio, Norberto (1990): Civilna družba. Teorija in praksa, 27 (12), str. 1450–1461.

Debeljak, Aleš (1987): Postmoderna misel in socializem. Nova revija, 6, (65–66), str. 1646–1655.

Hribar, Tine (1988): Civilna družba, pravna država in človekove pravice. V: Peter Jambreč in drugi (ur.) Varstvo človekovih pravic. Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 276–295.

- Gantar, Pavel (1986): Postali smo »družba«. Mladina, 40, 5. december, str. 16–17.
- Gantar, Pavel (1987): Sociologija in civilna družba. Družboslovne razprave, 4 (5), str. 41–49.
- Gantar, Pavel (1993): Kaj se je in kaj se bo zgodilo s civilno družbo?. Delo, 26. september.
- Gantar, Pavel in Mastnak, Tomaž (1987): Postmarksizem v družbeni teoriji. Teorija in praksa, 24 (12), str. 1570–1573.
- Gantar, Pavel in Mastnak, Tomaž (1988): Bibliografija radova o civilnom društvu na slovenskom jeziku. Pogledi, 18 (1), str. 265–270.
- Golobič Gregor (1987) Tako je to!. Mladina, 41, 27. november.
- Gregorič, Miloš (1987): Civilna družba kot polje ideološkega boja. Družboslovne razprave, 4 (5), str. 50–52.
- Inić, Slobodan (1987): Delavci proti delavski državi. Mladina, 41, 27. november, str. 28.
- Janša, Janez (1987): Skupne so samo še razlike. Mladina, 41, 27. november, str. 8.
- Jež, Boris (1988): Razdržavljanje z žvižgi. Delo, 26. april.
- Keane, John (1985): Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socialiste ... in ostale. V: Tomaž Mastnak (ur.) Socialistična civilna družba?. Krt, Ljubljana, str. 29–59.
- Keane, John (1985a): Civilna družba in država od Hobbesa do Marxa in še naprej. V: Tomaž Mastnak (ur.) Socialistična civilna družba?. Krt, Ljubljana, str. 60–86.
- Kreft, Lev (1987): Napetost pojma civilne družbe. Mladina, 41, 27. november, str. 22.
- Kreft, Lev (1987a): Komunisti naj bodo enaki med enakimi. Delo, 29. november, str. 20.
- Kreft, Lev (1987b): Teze o postmarksizmu z izvedbo v estetskih vprašanjih. Teorija in praksa, 24 (12), str. 1577–1579.
- Kuzmanič, Tonči (1987): Pravice človeka in pravice iz dela. Mladina, 41, 27. november, str. 27–28.
- Kuzmanič, Tonči (1987a): Štrajk je prepovedan. Mladina 41, 27. november, str. 28.
- Kuzmanič, Tonči (1987b): Marxova dialektika narave v določitvi »civilne« družbe. Družboslovne razprave, 4 (5), str. 85–90.
- Lukšič, Igor (1990): K razpravi o civilni družbi v Jugoslaviji: sprejem Gramscija v Jugoslaviji. Časopis za kritiko znanosti, 130–131, str. 105–130.
- Magnetogram 23. seje P CK ZKS (26.2.) 1987. Zloženka: 1026. Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota 1, Fond: AS 1589.

- Mastnak, Tomaž (ur.) (1985): *Socialistična civilna družba?*. Krt. Ljubljana.
- Mastnak, Tomaž (1987): Tri interpretacije civilne družbe. *Mladina*, 41, 27. november, str. 22.
- Mastnak, Tomaž (1987a): Totalitarizem od spodaj. *Družboslovne razprave*, 4 (5), str. 91–98.
- Mastnak, Tomaž (1987b): Entuziazem. *Mladina*, 41, 27. november, str. 23.
- Mastnak, Tomaž (1987c): Civilna družba in globalni projekt. *Mladina*, 41, 27. november, str. 26.
- Mastnak Tomaž (1988): Partija v prostem teku. *Mladina*, 12, 25. marec, str. 14–15.
- Mastnak Tomaž (1990): Pot na oblast (Kratka zgodovina civilne družbe na slovenskem). *Dnevnik*. 16. oktober, Ljubljana.
- Mastnak, Tomaž (1990a): Pot na oblast 2. (Kratka zgodovina civilne družbe na slovenskem) *Dnevnik*, 23. oktober, Ljubljana.
- Mastnak, Tomaž (1990b): Pot na oblast 3. (Kratka zgodovina civilne družbe na slovenskem) *Dnevnik*, 30. oktober, Ljubljana.
- Mastnak, Tomaž (1990c): Pot na oblast 4. (Kratka zgodovina civilne družbe na slovenskem) *Dnevnik*, 6. november, Ljubljana.
- Mastnak, Tomaž (1992): *Vzhodno od raja*. DZS. Ljubljana.
- Meier, Viktor (1996): *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Znanstveno in publicistično središče. Ljubljana.
- Močnik, Rastko (1987): Alternativi se je treba prilagoditi. *Delo*, 28. november, str. 20.
- Ocvrik, Mojmir (1986): Mladinski festival Nova Gorica 86. *Mladina*, 29, 19. september, str. 19.
- Pešič, Vesna (1987): Štrajk je že legaliziran. *Mladina*, 41, 27 november, str. 28.
- Podmenik, Darka (1986): Civilna družba ni samoupravljanje. *Delo*, 28. november, str. 18.
- Podmenik, Darka (1987): Civilna družba in javnost. *Družboslovne razprave*, 4 (5), str. 113–120.
- Podmenik, Darka in Adam, Frane (1985): Predgovor. V: Tomaž Mastnak (ur.) *Socialistična civilna družba?*. Krt, Ljubljana, str. 13–28.
- Pučnik, Jože (1987): Dvoje temeljnih zahtev. *Nova revija*, 6 (63–64), str. 1253–1262.
- Pučnik, Jože (1987a): Politični sistem civilne družbe. *Nova revija*, 6 (57), str. 130–143.
- Stanič, Janez (1997): *Kronike preloma 1985–1995*. Cankarjeva založba. Ljubljana.

Šetinc, Mile (1988): Strm sestop z oblasti. Delo, 30. april.

Štrajn, Darko (1993): Zgovorni vojaki. Dnevnik, 5. julij.

Tomc, Gregor (1986): Zakaj so bili proti. Mladina, 40, 5. december, str. 16–17.

Tomc, Gregor (1987): Država je projekt volje partije. Mladina, 41, 27. november, str. 24–26.

Tomc, Gregor (1987a): Samoupravljanje kot trenutno najbolj realni socializem. Družboslovne razprave, 4 (5), str. 177–179.

Tomc, Gregor (1987b): Civilna družba pod slovenskim socializmom. Nova revija, 6 (57), str. 144–149.

Vasle, Vinko (1986): Demokracija uporabljena v praksi. Mladina, 40, 5. december, str. 18–19.

Žižek, Slavoj (1987): ZK mora nemudoma iti predaleč. Delo, 29. november, str. 20.

Žerdin H., Ali (1997): Generali brez kape. Krt. Ljubljana.

INTERVJU

Intervju z dr. Tomažem Mastnakom, Ljubljana, 17. februarja 2005.

PRILOGE

Priloga A: Intervju z dr. Tomažem Mastnakom, Ljubljana, 17. februarja 2005.

Vi omenjate, da se je pojem »civilna družba« pojavil na dogodku »Kaj je alternativa?«, ki se je zgodil leta 1983. Je bil pojem torej ponovno odkrit na tem dogodku?

Pojem civilne družbe se je uporabljal že pred tem, vendar v marksistični literaturi – sicer redko – ampak vseeno. Uporabljal ga je predvsem Adolf Bibič. Civilna družba kot beseda je bila uporabljena v interpretacijah Heglove in delno Gramscijeve teorije – uporabljal pa jo je, kot sem že omenil, Adolf Bibič. Ta pojem civilne družbe je bil nekaj drugega od tistega, o katerem govorimo v osemdesetih letih. Samoupravljanje so začeli povezovati s civilno družbo šele v drugi polovici 80-ih, kot reakcijo na ta drugi, recimo postmarksistični, pojem civilne družbe. Marx, Hegel in ostali so seveda uporabljali pojem, ki ga danes v glavnem prevajamo s civilno družbo. V Marxovih prevodih se je to prevajalo kot občanska družba. Bolj poenostavljeno in pred tem, skratka pred temi novimi prevodi, ki so izšli zlasti pod Debenjakovo redakcijo, se je pogosto govorilo preprosto o meščanski družbi. Občanska družba je na vsak način ustrežnejši prevod kot meščanska družba. Skratka, pojem in avtorji so obstajali, ni pa obstajal pojem kakor ga je vpeljala t. i. demokratična opozicija, ali recimo kar preprosto demokratična opozicija, v Vzhodni Evropi. Ta pojem je bil nov, uveljavljati se je začel na Češkem, Poljskem in Madžarskem v poznih sedemdesetih letih. Prvič ga je uporabil Jacques Rupnik – češki emigrant, ki pa je delal v Parizu in je opisal delovanje te nove opozicije kot prizadevanje za civilno družbo. Pojem je bil uporabljen in vpeljan na Zahodu za dogajanje v Vzhodni Evropi. Oznaka, ki jo je uporabil Rupnik je bila v Vzhodni Evropi očitno zelo sprejeta in pojem se je potem ponovno vrnil na Zahod. Glede na to, da so bile možnosti za razpravo na Vzhodu omejene, se je razprava iz Vzhodne Evrope v glavnem objavljala na Zahodu: bodisi kot prevodi dokumentov demokratične opozicije – zlasti Poljske, Madžarske, Češke, lahko bi govorili tudi o Slovaški, čeprav je bila slovaška opozicija znotraj čehoslovaške opozicije v manjšini. Deloma pa so Zahodni politični filozofi in teoretiki to razpravo povzemali in interpretirali, skratka prihajalo je do neke izmenjave. V Sloveniji je bil pojem, kolikor jaz vem v tem smislu – v opozicijsko demokratičnem smislu – prvič uporabljen, kot ste omenili, na tistem dogodku *Kaj je alternativa?* leta 1983. Dogodek je bil kombinacija teoretskih intervencij in glasbene intervencije. Glasbeni del je bil v glavnem sestavljen iz tistega, čemur se je takrat reklo, mislim da »hard core« punk. Skratka, šlo je za

drugo generacijo punk glasbe, ki je naletela na cenzuro s strani prve generacije punka in s strani ljudi, ki so takrat predvajali in interpretirali punk. Pri tem je bil prisoten tudi Radio Študent. Jaz sem takrat zašel tudi v polemiko z Igorjem Vidmarjem, Saksido in ne vem še kom, vendar to ni toliko pomembno. Takrat je torej že obstajal spopad znotraj alternative. Tako, da je bil ta glasbeni del, ta druga generacija punka, že del razprave oz. polemike, znotraj tiste subkulturne scene, ki se je kasneje poimenovala alternativa oz. civilna družba. Pojem sem uporabil jaz v enem kratkem referatu in je bil lepo sprejet. Potem pa smo začeli sistematično in pogosteje uporabljati ta pojem in se je »prijel«.

Ste bili na nek način opozicija?

Mi se nikoli nismo imenovali opozicija. To je prišlo kasneje. Po padcu komunizma je bil izumljen antikomunizem in takrat se je izumila tudi opozicija. Ampak o opoziciji je takrat redkokdo govoril. Ta scena, o kateri govorimo, v kateri je pojem civilne družbe vzniknil v Sloveniji oz. takratni Jugoslaviji, se je pojmovala kot alternativa. Bila je nekaj drugega, ne dejavnost, ki nasprotuje in oponira oblasti, ampak dejavnost, ki išče drugačne poti za življenje, za organizacijo političnega, družbenega življenja, itd. Civilna družba ni bila opozicijski koncept, tudi disidentski koncept ne. V Vzhodni Evropi je bil to npr. izrazito disidentski koncept in disidentsko gibanje. Pri nas smo temu pojmu nasprotovali – vsaj znotraj te scene. Zakaj se je pojem »prijel«? Vam bom navedel nekaj primerov, zakaj mislim, da je uspel. Šlo je tudi za to, da je pojem civilna družba imel bogato tradicijo za sabo. Mi smo »bürgerliche gesellschaft« začeli prevajati kot civilna družba, ampak potem smo se takoj navezali na bogato tradicijo. Skratka, pojem ni prišel »iz zraka«, ni bil od včeraj. Poleg tega je bil pojem, ki se je lahko navezoval in izhajal iz tradicije, ki je bila pri nas znana in poznana in se je uporabljala tudi v različnih opozicijskih, alternativnih, če hočete disidentskih, dejavnostih in pojavih. Če gledate 50. 60. 70. leta (20. stoletja, op. A.T.) – je večji del opozicije, kolikor je pri tem bilo opozicije, izhajal iz marksizma; tako ali drugače: preko reinterpretacij, revizij, itd. Eden od momentov je bil tudi to, da se je pojem lahko navezoval na nekaj, kar je imelo legitimnost opozicijske teorije oz. kar je bila teorija, ki je nosila opozicijski, če hočete tudi revolucionarni potencial. Poleg tega smo vedeli, da ta pojem prihaja iz Vzhodne Evrope, kjer je bila takrat opozicijska dejavnost – zlasti na Poljskem s Solidarnostjo – zelo prominentna in s katero je bilo veliko simpatij. Skratka, to, da je pojem prišel od tam, da smo lahko rekli: »Aha to prihaja od tam, oni to tako rešujejo ...« je spet prispevalo k legitimnosti in uspešnosti pojma tudi pri nas.

Po drugi strani se je pojem umeščal, če gremo v bolj teoretske vidike, v tista »iskanja«, ki se mu je reklo postmarksizem, itd. Tako, da je bil izraz civilna družba tudi po tej strani »šik« oz. ustrezen.

Pri nas pa je bilo še nekaj dodatnih dejavnikov, ki so prispevali k temu, da je bil pojem uspešen. Kot prvo je pomemben že sam pomen besede »civilen«. Ta beseda ima konotacije, ki nasprotujejo barbarstvu, veže se na civilizacijo, civilnost, itd. Zlasti v anglosaksonskem svetu ga je zelo lahko razumeti v smislu: civilna družba je družba, ki je uglajena, ki ni nasilna, ki je fina, itd. Pri nas je bil dodaten faktor militarizem. Civilno je bilo nasprotje militantnega oz. vojaškega in to je bil zelo močen potencial, v uporabi pojma civilna družba. In takrat, sredi osemdesetih, smo se zavzemali za civilno služenje vojaškega roka, za možnost ugovora vesti in tukaj je bil pojem civilna družba kot nalašč za te razprave. Tudi to je torej precej prispevalo k temu, da se je izraz civilna družba dobro uveljavil pri nas.

Kako ocenjujete vpliv pisma Johna Keana in njegove »teorije« socialistične civilne družbe, ki je zašlo v roke našim teoretikom?

Tisto takrat ne vem, če je že bila teorija. John je takrat pripravljal posebno številko revije Telos, ki zaradi takšnih in drugačnih razlogov ni bila nikoli objavljena. In tisti tekst, ki je prispel k nam, je bil uvod oz. na nek način predlog za številko Telosa, hkrati pa je funkcioniral tudi uvod. Zelo atraktivno in v širokih potezah je prikazal za kaj v tej razpravi pravzaprav gre. To je bilo kasneje objavljeno in ste ga gotovo brali. Tisto pismo je prinesla Silva Mežnarič s seboj na Vis leta 1983 ali pa že 1982. Na Visu je bilo jugoslovansko opozicijsko srečanje. Po tem, ko se je Korčula izpela oz. je bila zatrta, pač kakor želite, so nekateri ljudje želeli oživiti to poletno srečevanje družboslovcev in filozofov na Visu (nekdo od teh ljudi, ki so to želeli oživiti je bil z Visa in zato smo se dobili na Visu). Na tem srečanju je bilo veliko napetosti med različnimi jugoslovanskimi »komponentami«. Slovenci smo se držali bolj zase oz. smo bili izzobčeni na nek način. Na drugi strani je bil zvezda Šešelj, s katerim smo se mi že takrat prerekali in se nismo strinjali z njim. Skratka bila je »scena«, v kateri razprave niso bile posebej zanimive, saj z našega vidika ne. Tako se je zgodilo, da se je cela stvar zelo zgrupirala – Slovenci zase, z Beograjčani smo imeli nekaj stikov, ampak to je druga zgodba, o kateri sedaj ne bom dosti govoril. Na Visu se je ta tekst (pismo Johna Keana, op. A.T.) bral in je bil, tudi zaradi vzdušja, ki je vladalo tam, zelo atraktiven. Mi smo takrat pač bili v opoziciji do tega, kar je bila izpeta jugoslovanska opozicija humanističnega marksizma, ki se je začela očitno vedno bolj in bolj nagibati k temu, kar se je kasneje

imenovalo velikosrbski šovinizem. Teoretsko razprava pač ni bila atraktivna, politično se s tistim prav tako nismo mogli strinjati in civilna družba ter vpogled v ta gibanja je bil kot naročen in nam je pomagal artikulirati naša stališča takrat – pri sebi samih in deloma v razpravi, čeprav je bilo razprave takrat bolj malo, npr. med slovenskim in srbskim kontingentom. Skratka, bil je pravi tekst v pravem trenutku. Oziroma, če je bil pravi tekst je danes, dvajset let pozneje, vprašanje in stvar debate.

Kaj so za Vas osebno bila »osemdeseta«?

Verjetno vam bo vsi, ki so bili več ali manj vpleteni v to sceno povedali, da so se takrat prepletale zelo intenzivne in ustvarjalne energije. Teoretsko smo veliko delali – kolikor je v Sloveniji sploh kdaj bilo teoretske razprave, jo je bilo takrat. Lahko, da so jo imele druge generacije tudi, ampak gledano z vidika javne razprave je bilo to edinstveno. Kar je bilo atraktivno zame, kot nekoga, ki se je ukvarjal s teorijo, je bilo to, da je teorija delovala kot del družbenega gibanja. Ne kot interpret, ne kot zapovedovalec itn., ampak dejansko kot del družbene dejavnosti, družbenega gibanja – takrat smo pač govorili o družbenih gibanjih.

Je bila teorija kot nekakšen recept iz katerega so črpala družbena gibanja in obratno?

Ne. Težko je reči, kdo je kaj črpal. Obstajala je eksplozija punka in subkulture, ki ni imela velikih vezi s takratno teorijo. Nekako je prišlo do take artikulacije različnih iniciativ, gibanj in pobud, da se je videlo, kot, da se vsi prizadevamo za nekaj, za kar se je zdelo vredno prizadevati. Lahko rečete temu, več svobode, svobode govora, svobode tiska in tako naprej. Takrat je bilo ogromno, zlasti sredi osemdesetih, zelo pomembne novinarske iniciative za odpiranje medijev, za svobodo ustvarjalnosti, za svobodo drugačnosti, da lahko živiš kot hočeš, da se zbiraš na javnih prostorih, če želiš. Šlo je za ustvarjanje javnih prostorov, kjer bi ljudje pač lahko zadovoljevali svoje potrebe in jih izražali. Danes se to verjetno sliši malo hecno, ampak v tisti sceni se je takrat to zdel atraktiven potencial. Meni osebno se je, poleg tega, da me je to pritegnilo in se mi je zdelo vredno pri tem sodelovati, zlasti proti koncu osemdesetih, ko se je civilnodružbena scena že dobro začela razvijati, aktivizem zdel kot nekaj odvečnega. Zlasti zato, ker me je odtegoval od študija. Konec osemdesetih, ko je bil ustanovljen Odbor za zaščito človekovih pravic sem s tistim zapravil eno leto dela na doktorski disertaciji. Ampak takrat je bila izbira jasna – na tistem področju se je pač bilo

potrebno angažirati. Sem pa to že doživel kot konflikt z nekimi drugimi interesi, ki sem jih imel.

Kakšen odnos ste takrat zavzeli do oblasti. Je bil namen narediti nekakšen bypass samoupravljanja, je šlo za to, da bi znotraj sistema samoupravljanja rešili probleme, ki so obstajali, ali pa je šlo že sredi osemdesetih za idejo, da bi podrli samoupravni socialistični sistem?

Ne, ne. Podreti sistema tako ni nihče mislil. O tem je preveč pretenciozno govoriti. Šlo je za to, da se ustvarijo sfere svobode. Kako je to zgedalo? Včasih je to zgedalo tako, da imaš disco klub kamor se greš lahko nekajkrat na teden zabavat. Včasih je šlo za to, da si lahko šel v restavracijo, kjer si lahko v miru sedel. Sredi osemdesetih je namreč prišlo do iniciativ, da se prostori, kjer se je zbirala ta bolj »problematična« subkulturna populacija, zaprejo. Skratka, ni bilo javnega prostora. Kar se teoretskega delovanja tiče je bilo pomembno, da smo imeli skupino »Disco sisco« in da smo imeli sobo na Sociološkem inštitutu, kjer smo se lahko, enkrat na teden dobivali na razpravah. Skratka, šlo je zelo različne stvari. Nekdo, ki je bil punker si je verjetno želel, da ga ne bi policija ustavila, kadarkoli je bil v javnosti. Pa to, da lahko imaš koncerte, itd. Veste tu je kup detajlov, ki veliko povedo za kaj je šlo. Vprašanje svobode izražanja, Laibach – ali smejo nastopati ali ne smejo, vprašanje simbolov, itn. Šlo je za cel kup problemov, ki so se postavljali zaradi pogosto rigidnih odzivov partijskih oblasti, mestnih partijskih oblasti in nekaterih drugih na ta dogajanja. Vsi ti rigidni odzivi so prispevali k temu, da se je gibanje krepilo. Meni je potem, sredi devetdesetih, nekdo, ki je delal znotraj Centralnega komiteja ZKS dejal: »Zakaj te takrat nismo poslušali?!« In, če gledam nazaj z nekim bolj mehkim odzivom, bi se veliko teh energij res dalo absorbirati. Kar se je kasneje tako ali tako zgodilo. Ampak ljudje so bili takrat še navajeni na nekatere rutine političnega dela in tukaj je prišlo do konfliktov in spopadov med novimi družbenimi gibanji in oblastjo.

V kakšni meri ste se Vi bali oblasti – če sploh?

Mi smo se vedno zavzemali za zakonitost. To je bil eden osnovnih argumentov. Ko se je zgodila tista prva afera, t. i. »punk afera«, smo vztrajali na argumentu, da je policija prekoračila pooblastila in ni delovala zakonito. Skratka, vseskozi se je vztrajalo na načelu zakonitosti. Če sedaj govorim zase, si nisem nikoli mislil, da delam nekaj, zaradi česar bi

»nastradal«. Sicer sem izgubil službo, nisem pa imel strahu, da bi me lahko nekdo ugrabil, da bi me nekdo pretepel ali dal v zapor. Imel sem opravka s sodišči, ampak to je bilo znotraj koncepta, to si vzel v zakup. Zato, ker smo po našem mnenju delovali v okviru zakonitosti in zahtevali spoštovanje zakonitosti, mene osebno npr. ni bilo strah. Nikoli. Neko osnovno varnost smo imeli, vsaj počutil sem se tako. Danes se počutim precej manj varnega kot takrat. Na nek način je bil tisti partijski režim na momente celo bolj pravna država kot pa danes, ko se je pravna država uresničila.

Kako pa ocenjujete demokratični potencial vašega delovanja?

Demokratični potencial je bil velik. Mi smo se takrat identificirali z demokracijo in smo imeli dosti bolj cinične poglede na to, kaj demokracija je. Ampak takrat smo v demokracijo verjeli in smo zato tudi bili uspešni. To, kar smo govorili je bilo nesporno. Tega noben partijski ideolog ali pa aparatčik ni mogel zavreči. Naše zahteve so bile na nek način popolnoma legitimne tudi z vidika takrat vladajoče politike oziroma ideologije. Šlo je tudi za to, da je obstajal prostor za razpravo in sistem je bil tako konstituiran, da je razprava v njem bila možna in je imela tudi svoje učinke.

Imate kakšen primer za te učinke?

Takrat si na primer lahko imel koncert ali napisal članek in če malo karikiram, je naslednji dan o tem razpravljala CK ZKS. Gre za to, da, če si rekel pravo stvar ob pravem času je to imelo svoje učinke. Bolj kot danes.

V kakšni meri je bila Ljubljana center dogajanja?

Slovenija je bila takrat – kar se tiče subkulture – zelo živahna. Ljubljana je bila mogoče središče, ampak niti ne vedno. Zagotovo ni bila edini kraj, kjer se je odvijala civilnodružbena scena. Subkulturna dejavnost se je takrat odvijala po najbolj neverjetnih krajih po Sloveniji. Teoretsko je bila Ljubljana center. Razprave drugje so bile redke. Mogoče so imeli kaj v Novi Gorici in Mariboru. Intelektualna, teoretska razprava je bila v glavnem v Ljubljani.

Če se vrnem na tisto vprašanje o skupinah oz. o novih družbenih gibanjih. Jaz v kakšni posebni skupini nisem bil. Članstva namreč nismo imeli. Sam sem sodeloval pri tistem, kar se

je kasneje imenovalo nova družbena gibanja. Ko se je stvar bolj diverzificirala sem veliko delal z mirovnim gibanjem. Sicer pa sem deloval teoretsko. Imeli smo tudi diskusijsko skupino.

Kaj pa sodelovanje s tujino?

Tega sodelovanja je bilo veliko. Če gledate teoretsko sceno, smo imeli stike zlasti z intelektualci z Zahoda. Pogosto smo jih vabili k nam, organizirali predavanja, razgovore, potekale pa so tudi drugačne izmenjave. Skratka, potekala je intenzivna teoretska izmenjava. Takrat se je zgodilo, da, če je kdo prišel predavat je vedno vladalo veliko zanimanje okrog tega in poslušalstva je bilo obilo – več kot danes.

Mirovno gibanje je bilo najbolj propulziven del teh novih družbenih gibanj takrat. Ne zato, ker je bilo mirovno, ampak zato, ker je bil pač ta naš mirovni koncept takrat tako artikuliran, da je pritegnil veliko različnih potencialov: zavzemanje za človekove pravice, za demokracijo, za pravno državo, za civilno služenje vojaškega roka, za civilno družbo, itd. Na nek način je vse te silnice mirovno gibanje uspelo povezati skupaj. In tudi kar se tiče mednarodnih stikov jih je imelo največ. Na začetku z mirovnim gibanjem na Zahodu in tam so se takoj navezali tudi stiki z Vzhodnjaki. Mi kot Jugoslovani smo imeli ta privilegij, da smo lahko hodili v Vzhodno Evropo. In takoj, ko so bili vzpostavljeni prvi stiki, s posredovanjem zahodnjakov, smo začeli navezovat intenzivne stike z Madžari, Poljaki, Čehi. S Čehi je bilo težje. Z njimi, z Listo '77, smo imeli neke izmenjave po pošti oziroma pismeno. Stike smo imeli tudi z Rusi, enkrat tudi z mirovnim gibanjem v Ukrajini in z Vzhodno Nemčijo.

Kaj je bil cilj teh srečevanj?

Cilj je bil izmenjava informacij, taka srečanja so vedno tudi dajala moč drug drugemu. Moram reči, da vsi ti ljudje, s katerimi smo sodelovali, so nas bili, kot ljudi iz socialistične Evrope, dosti bolj veseli kot mirovnih »turistov« in podobnih ljudi z Zahoda. Tako, da je bila komunikacija na tem področju izredno lahka. Čutili smo, eni in drugi, da sodelujemo pri isti stvari in zato smo si med seboj pomagali. Bilo je kot neko pristrčno prijateljstvo, bili smo v isti »godlji« in poskušali smo nekaj skupaj narediti. Prizadevali smo si za iste stvari – sicer vsak malo po svoje, ampak vendarle.

Šlo je tudi za prenašanje informacij. Z Zahoda v Vzhodno Evropo ali pa obratno. Spominjam se, da sem enkrat s Poljske tihotapil neko ilegalno literaturo. Če si bil pač tam, si literaturo in

besedila prinesel na Zahod in potem so nekaj tega tam objavili. Na angleškem je bilo nekaj revij, ki so objavljale ta material npr. East European reported. Včasih so prišli tudi Američani, ki so kaj objavili. Skratka, šlo je za zbiranje gradiva, za objavo informacij, posredovanje informacij, izražanje podpore, šlo je za kampanje, itn. Če je bil kdo zaprt smo organizirali kampanje, javna pisma, proteste. Finančna sredstva niso nikoli bila vpletena v to – vsaj z naše strani ne. Jaz ne vem, kako se je to sicer financiralo. Še danes se sprašujem, kako je bil financiran del te opozicije na Vzhodu, glede na to kako se sedaj obnaša, in od kod je tisti denar prihajal. Kar se nas tiče nismo nikoli imeli nobenih finančnih transakcij. Nam je bilo ugodno to, da smo dobro sodelovali z ZSMS; da so nam včasih posodili avto, ipd.

Če se vrnem na stike s tujino. Stike smo imeli z mirovnimi skupinami kot rečeno, z drugimi opozicijskimi skupinami, imeli pa smo jih tudi z politiki »zunaj«. Spomnim se, da sva z Markom Hrenom, po tistem procesu proti četverici, pripravljala sprejem za Igorja Bavčarja v avstrijskem parlamentu. Skratka, imeli smo dostop do teh ljudi, ki pa smo ga včasih radodarno prepustili tudi drugim, tako, da, ko govorimo o mednarodni dejavnosti je bila ta zelo intenzivna in pomembna.

Kaj pa vloga ZSMS pri nas? V kolikšni meri sploh lahko govorimo o pravi civilni družbi, saj je ogromno dejavnosti potekalo pod okriljem ZSMS, ki pa je bila del samoupravnega socialističnega sistema?

Spomnim se, da se je ZSMS začela »premikati« takrat, ko sta bila tam Srečo Kirn in Igor Bavčar in še nekaj drugih. Sam sem imel stike predvsem z njima. Takrat, ko je izbruhnila »punk afera« je bilo treba ljudi z ZSMS-ja prepričati v to, da naj nam pomagajo. Prva reakcija Partije je bila seveda ta, da se mora ZSMS pridružiti partiji in obtožiti dejanje. Spomnim se, da sem imel takrat dolge in intenzivne razprave z obema – Srečkom Kirnom in Igorjem Bavčarjem – in mi ju je uspelo prepričati. Najprej enega in potem skupaj še drugega. Tako se je ZSMS postavila na stališče, da hoče videti dokaze, da je res bilo storjeno kaznivo dejanje. Tisti prvi »ne« ZSMS-ja je bil zelo pomemben, ker se je pokazalo, da ZSMS ima nek vpliv in moč. Sicer ne vem, kako so to doživljali ljudje znotraj ZSMS – verjetno pa so ta »ne« občutili kot »impowerment« oz. neko moč. Takoj zatem se je tu ustvaril nov prostor. Če je ZSMS dejansko iskal drugo (novo) oporo jo je takrat dobila. Rekli so: »Mi hočemo razpravo!« in razprava je dejansko bila. Tako se je ustvarila čisto druga konfiguracija. Dejansko so imeli ZSMS podporo od »zunaj«. Bili so edina organizacija, ki je imela aktivno bazo – ne partijske osnovne organizacije, ampak ljudi, ki so začeli komunicirati z njo, jo podpirati in zahtevali

njeno širšo podporo. Skratka, to se je začelo takrat s tistim punkom. Kakšne kalkulacije so bile v ozadju in če so bile, vam bodo verjetno več lahko povedali drugi.

Res pa je še dvoje. Specifika slovenske demokratizacije je bila ta, da je v njej sodelovala ena od formalnih organizacij – ZSMS. Tega ni bilo nikjer drugje. In to je bil izjemno pomemben faktor in ga je potrebno poudariti. Mislim, da je to veliko pripomoglo k temu, da je bil prehod dokaj nenasilen. Sistem se je tako začel že v začetku osemdesetih reformirati in spreminjati. Vsaj jaz mislim tako oziroma to lahko gledate tudi v tej luči. To je bil izjemno pomemben faktor, ki je preprečil neko popolno konfrontacijo z oblastjo oziroma opozicijo in ZSMS je imela pri tem velike zasluge. Ustvarilo se je ozračje, v katerem je bilo potrebno razpravljati. ZSMS je takrat odprla razpravo. Ni je iniciirala, jo je pa odprla. In to je bilo pomembno.

Druga specifika je ta, da je imela Slovenija izredno pomembno subkulturo oz. je le-ta bila izredno pomembna. V drugih vzhodnoevropskih državah in drugih jugoslovanskih republikah so v tej opozicijski in disidentski sceni vladali drugi ljudje starejših generacij z drugimi senzibilnostmi, z drugimi tradicijami in je to imelo drugačne posledice kot pa npr. v Sloveniji.

V Sloveniji pa je civilnodružbeni sceni vladala generacija, ki je bila na nek način neobremenjena. Ni bilo nekih starejših disidentov – ljudje kot npr. Jože Pučnik so kasneje, »od zunaj«, prišli v to sceno. Ni bilo kakšnih histeričnih antikomunistov, ki bi svoje bolečine od prej prinašali s sabo v to civilnodružbeno dejavnost. Ni bilo tudi opozicijskih patriarhov, ki so bili značilni zlasti za Beograd. Skratka, bila je neka povsem druga senzibilnost – značilni sta bili odprtost in neobremenjenost.

Vse te specifike so verjetno pripomogle k temu, da se je stvar odvijala tako kot se je in je bila dosti uspešna. Potencial je prihajal iz javnosti in se je artikuliral in vzpostavljajal okrog jedra družbenih gibanj. Družbena gibanja so imela po mojem mnenju zato pri vsem tem zelo veliko vlogo. Nikjer drugje družbena gibanja niso igrala tale vloge kot pri nas v Sloveniji. In družbeno gibanje pri tem pomeni to, kar beseda nakazuje – ni šlo za neke opozicijske, disidentske, intelektualne skupine, ampak za nekaj dosti bolj zanimivega.

Navedite prosim pet ključnih ljudi ki so konstituirali civilno družbo na oblastni strani in na strani civilne družbe.

Mislím, da je na oblastni strani o civilni družbi govoril izključno Adolf Bibič. Ne spomnim se, da bi kdo drug sodeloval pri razpravah – morda »manj pomembni« partijski kadri. Pomemben človek zame na oblastni strukturi takrat je bil Franc Šali na Marksističnem centru. On je držal prostor za razprave odprt. Tudi sam sem bil tam v službi. Zraven so bili še Lev Kreft, pa prej Slavoj Žižek in Miran Potrč, skratka neka zelo zanimiva skupina ljudi je tam »pristala« in skupaj sodelovala. Zlasti tisti, ki nismo smeli na univerzi delati, nas je potem Partija preko Marksističnega centra vzela za določen čas pod okrilje. Ta institucija, Marksistični center, pod Šalijevim vodstvom je veliko prispevala k temu, da ni bilo konfrontacije in »prelivanja krvi« – simbolno rečeno. Šali je takrat s strani opozicije slišal veliko žaljivk, nihče pa mu ni izrazil tistega priznanja, ki si ga je po moje zasluži za to, kar je počel in za čimer je »stal«. Ni pa bil on teoretik, ni govoril o civilni družbi, vendar je po moje razumel za kaj gre pri celotni stvari in da lahko z nekimi »mehkejšimi prijemi« lahko ustvarja stvari, ki bi bili za obe strani zadovoljivi.

Kako pa je ZKS sploh prepoznala civilno družbo?

Adolf Bibič je o tem že prej govoril, vendar je pravzaprav vso stvar o civilni družbi kar nekaj časa ignoriral. Potem pa je enkrat sredi osemdesetih let Partija začela dajati izjave o civilni družbi – če se prav spomnim, se je po dveh do treh letih ignoriranja pojem civilna družba začel uporabljati tudi v Partiji. Bili so celo neki forumi, mislim, da o odnosu do mlade generacije oziroma nekaj podobnega, kjer se je govorilo o civilni družbi.

Na tej naši strani – ne na oblastni strani – pa ne vem točno kdo bi bil. Morda si lahko jaz lahko lastim zasluge za to, da sem uveljavil pojem, vendar sem bil na vsak način tudi eden tistih, ki je vztrajal na tem, da se je pojem širil. Teoretsko sva v tistih letih sodelovala z Pavlom Gantarjem. Bila sta še Frane Adam in Darka Podmenik. S tem, da sva z Adamom takrat hitro prišla v konflikt glede pravilne interpretacije civilne družbe – kot je on temu rekel. Vsebinsko je šlo za to, da sem jaz rekel, da je civilna družba lahko totalitarna in da na civilno družbo ne moreš prisegati kot na nekaj, kar je samo po sebi in zagotovo demokratično, itd., skratka... da ima totalitarne potenciale. Mislim, da je tista skupina na sociološkem inštitutu tudi zaradi tega takrat nehala delati, ker se vsebinsko pač nismo razumeli.

Bilo je tudi nekaj kolegov mlajših od mene. Veliko vlogo je igral Marko Hren – vsaj organizacijsko je bil on verjetno ključni človek in z njim sem dobro sodeloval. Na bolj subkulturni strani sta bila intelektualca Igor Vidmar in Gregor Tomc.

Z Novo revijo stikov skorajda nismo imeli; to je bila druga scena in stikov je bilo z malo. Marko Hren in jaz sva imela sicer toliko dobre stike, da sva jih pridobila za podpisovanje neke peticije.

Zakaj pa ni prihajalo do stikov med vami?

Ljudje z Nove revije so bili pač druga generacija. Če bi oni npr. imeli večji vpliv in družbeno bazo – takšno ali drugačno, bi bilo tukaj verjetno podobno kot v Beogradu. Se pravi ... imeli bi disidentske intelektualce, ki bi govorili kaj se ne dela. Edino osebo, ki sem jo jaz videl, da ni nasprotovala punk sceni je bila Alenka Puhar. Tudi Dimitrij Rupel je javno nasprotoval punk sceni.

Dosti bolj zanimivo je to. »Novorevijaši« so bili skupina ljudi, ki je bila dokaj dobro situirana v sistemu. Čeprav pravijo, da so bili preganjani. Tine Hribar je npr. izgubil službo, ni pa izgubil denarja za raziskovanje. To so bili ljudje, ki so, ali predavali ali pa bili znotraj Univerze in so imeli fine službe.

So torej sploh nasprotovali sistemu?

Ne. Niso izrazito nasprotovali sistemu – po moje so bili del sistema. Morda bo sedaj to koga užalilo, ampak oni so bili del sistema – kulturnega »establišmenta«. So pa bile iniciative, kjer smo sodelovali skupaj; prvič je bilo ob procesu proti četverici. Pomemben faktor je bilo tudi Društvo pisateljev, ki se je deloma prekrivalo z Novo revijo.

V kakšni meri ste si nasprotovali z Bibičevo oziroma oblastno interpretacijo civilne družbe?

Partija je seveda imela svoje intelektualce. Ni pa Partija organizirala razprav, kjer bi si npr. nasproti sedeli Adolf Bibič in mi. Mogoče smo interpretacijo drug drugega omenjali v tekstih – brez eksplicitnih citatov, ampak smo drug za drugega vedeli na kaj mislimo. Do soočenja pa ni prišlo. So se pa razprave odzivale druga na drugo. Če na stvar gledate površinsko je šlo za

to, da je ena stran obtoževala drugo, da je ne razume, hkrati pa je vseskozi potekala komunikacija med nami.

Kaj pa odnos med vami, ki ste civilno družbo teoretsko utemeljevali in tistimi, ki so delovali v družbenih gibanjih – npr. z aktivnostjo na ulici.

Med teoretiki in praktiki v naši sceni je vladalo neko vzajemno priznavanje relevantnosti tega kar delamo. Šlo je tudi za interpretiranje nekaterih dogodkov – ne toliko dogodkov samih, kot to, kako jih umestiti v javno političnem življenju. Skupino Laibach smo na primer interpretirali navzven, razlagali kaj delajo in jih branili. Skratka, ni bilo neke klasične sheme, da bi bila teorija podlaga za akcijo. Bolj je bilo med sabo vse pomešano in eno z drugim – teorija s prakso in obratno.

Priloga B: Sporočilo stališč P CK ZKS ob izidu 57. številke Nove revije 26.2. 1987

SPOROČILO PREDSEDSTVA CENTRALNEGA KOMITEJA ZK SLOVENIJE OB IZIDU 57. ŠTEVILKE NOVE REVIJE

V najnovejši številki Nove revije je skupina njenih sodelavcev pripravila »prispevke za slovenski nacionalni program«. Ti ne prinašajo bistveno novih, iz njihovega pisanja doslej še nepoznanih in nanje neodgovorjenih elementov, razen nekaterih političnih opredelitev, v katerih pa je ne glede na razlike med posameznimi avtorji izključna krivda za vse krizne pojave v slovenski družbi pripisana Zvezi komunistov, njenemu programu in rezultatom revolucije, njeni vlogi v NOB in pri konstituiranju slovenske državnosti v SFRJ in v sedanjem političnem sistemu. Ob tem so zapisane teze o nelegitimnosti nastajanja avnojske Jugoslavije NOB in iz nje izhajajoče družbene ureditve, izraženo je žaljivo zanikanje nacionalne samostojnosti Makedoncev in Črnogorcev, republiške državnosti Bosne in Hercegovine in avtonomnosti Vojvodine, nesprejemljiv je odnos do JLA kot skupne oborožene sile narodov in narodnosti Jugoslavije; kot programska »rešitev« pa so predlagane politična likvidacija ZK, uvedba večstrankarstva in slovenski izstop iz skupnosti narodov in narodnosti Jugoslavije.

Slovensko nacionalno vprašanje in odgovornost za njegovo reševanje je ena temeljnih programsko-političnih izhodišč Zveze komunistov Slovenije; vgrajenega ima že v čebinsko ustanovno listino. V organiziranje NOB pa je šla takoj po začetku vojne – ko je Stalin še paktiral z osjo – torej z globoko nacionalno obrambnega stališča in je zato dobila podporo najširših ljudskih množic, katerih obstoj je bil takrat ogrožen. Zato seveda ne more molče mimo tako očitne zgodovinske in politične neresnice in diskvalifikacije; to je tudi razlog, da se predsedstvo Centralnega komiteja ZK Slovenije na »prispevke« odziva s političnim jezikom in s političnim stališčem – ne glede na navidezno visoko strokovno argumentacijo nekaterih avtorjev teh »prispevkov«. Toliko bolj, ker avtorjev prispevkov za slovenski nacionalni program ne zanimata usoda in vloga delavskega razreda in delovnih ljudi, ki so po veljavni ustavni ureditvi nosilci suverenosti svojega naroda, saj jim v njihovi predstavi bodočega slovenstva prepuščajo kot tolikokrat v zgodovini – s častno izjemo NOB in socialističnega razvoja le vlogo objekta politične manipulacije. Stvari je treba imenovati s pravim imenom tudi zato, da ne bi služile kot izgovor za staro in neplodno dokazovanje in razpihovanje sporov med »politiko« in »inteligenco«.

Avtorji v Novi reviji niso v ničemer upoštevali, da so slovenski komunisti na zadnjem kongresu aktualizirali svoj program in predložili demokratične poti za njegovo dograjevanje in uresničevanje s tesnim sodelovanjem vseh ustvarjalnih nosilcev znanja in napredka. Tak program naj bi zagotavljal slovensko samouresničevanje na civilizacijski in tehnološki ravni začetka tretjega tisočletja in nam zagotavljal kulturno, ekonomsko učinkovito, v svet odprto, socialistično samoupravno domovino. Zveza komunistov Slovenije je večkrat nedvoumno povedala, da lahko kaj takega, znotraj enotne akcije jugoslovanskih komunistov, doseže le, če deluje odprto, v enakopravnem sodelovanju z vsakomer, ki se je voljan odgovorno in javno zavzemati za tako slovensko perspektivo – in to v okvirih socialistične, samoupravne in federativne Jugoslavije – v kateri si sredi današnjega nemirnega sveta vsi narodi in narodnosti Jugoslavije, premagujoč lastna protislovja, zagotavljamo razvoj, svobodo in varnost. To so prava vprašanja, odločilna za usodo slovenstva. Kdor tačas obrača pozornost Slovencev drugam in na ta način seje razdor med njimi in z drugimi narodi in narodnostmi Jugoslavije, deluje proti interesom slovenskega naroda.

»Prispevki« pa v nasprotju s tem prinašajo nekatera izrazito nedemokratična, nesamoupravna in protijugoslovanska stališča, sem in tja zaznamovana še z nacionalno nestrpnostjo in potvarjanjem zgodovine, ki noče videti, da živimo v pohelsinški Evropi, toda še vedno v

negotovem svetu in na enako občutljivem robu med obema velikima blokoma. V sporu med starim in novim, ki je ta čas v Jugoslaviji več kot očiten, so politična stališča iz njih tako hote ali nehote na strani zgodovinsko preseženega; so podpora najbolj dogmatičnim, resničnemu napredku in socialistični demokraciji nasprotujočim in nevarnim silam, zoper katere navidezno protestirajo; v njihovi logiki je skrita močna spodbuda, podpora in celo poziv vsem tistim družbenim silam, ki so prepričane, da je edina možna in realna rešitev kriznih težav totalen in totalitaren spopad z vsemi posledicami. Takšno perspektivo pa seveda ZK z vso odgovornostjo zavrača – tudi v imenu prihodnosti in sreče delovnih ljudi vseh narodov in narodnosti Jugoslavije, tudi slovenskega naroda.

Ob tem, ko predsedstvo CK ZKS zavrača politična izhodišča nekaterih »prispevkov« za slovenski nacionalni program, pa se hkrati zavzema za intenziviranje strpne, demokratične in strokovno poglobljene razprave v okviru SZDL in političnega sistema socialističnega samoupravljanja o vseh tistih temeljnih vprašanjih, ki so zares pomembna za prihodnost slovenskega naroda; še naprej se zavzema za odprt, smiseln in argumentiran dialog kot pomembno vrednoto razvoja in napredka v sodobnem svetu, pa tudi kot vrednoto naše socialistične samoupravne demokracije. Tega demokratičnega procesa ne razume kot ga razumejo nekateri avtorji prispevkov, namreč kot možnosti izključujočega spopada, ko naj si »ena grupa prizadeva, da potolče drugo«. Zato ne poziva k pogromu zoper revijo. Ljudje bodo brez tega znali ločiti, kaj je prav in kaj ni, saj imajo lastno zgodovinsko izkušnjo in v naporih, da si izboljšajo razmere svojega življenja, znajo ločevati zrnje od plev. Bo pa ZKS s svojo aktivnostjo in skupaj z vsemi socialističnimi silami storila vse, da se stališča nekaterih piscev »prispevkov za slovenski nacionalni program« in druga podobna stališča, ki niso skladna s programskimi načeli SZDL, v družbeni praksi ne bodo uveljavila.